

Recenzije i prikazi

Lino Veljak (ur.)

**Gajo Petrović –
čovjek i filozof**

**Zbornik radova s konferencije
povodom 80. obljetnice rođenja**

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski
fakultet, FF Press, Zagreb 2008.

Konferencija povodom jubilarne obljetnice rođenja Gaje Petrovića bila je prilika, prije svega, za aktualizaciju njegova mišljenja.¹ Da je Petrovićev angažman, uz »stručne« teme, najimpresivnije je bio iskazan u djelovanju Korčulanske ljetne škole i časopisa *Praxis* potvrdili su njegovi prijatelji i poznavatelji u ekspliciranju njegova životopisa.

Gajo Petrović (Karlovac, 12. ožujka 1927. – Zagreb, 13. lipnja 1993.). Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Karlovcu. Studirao je filozofiju u Zagrebu, Lenjingradu i Moskvi. Studij je završio 1950. u Zagrebu, gdje je, na Filozofskom fakultetu, proveo cijeli svoj radni vijek u svim nastavničkim stupnjevima. Doktorirao je napisavši disertaciju o Plehanovu 1956. godine, a potom habilitacijsku radnju o Brentanu. One, uostalom, označavaju dvije glavne linije novije hrvatske filozofije. Riječ je o tradiciji klasičnoga njemačkog idealizma i marksizma, a u Petrovića, zahvaljujući njegovu studiranju u Lenjingradu i Moskvi, prijepor između kreativnog i dogmatskog u marksističkoj filozofiji (na primjeru iz ruske filozofije) te o tradiciji Husserlove fenomenologije i novokantovstva koja je poprilično impregnirala srednjoeuropsku (jamačno i hrvatsku) filozofiju.

Petrović je pedesetih godina nakon studijskoga usavršavanja u Londonu napisao hrestomatiju o engleskoj empirističkoj filozofiji i više članaka o misaonim postignućima engleskih i američkih filozofa. Time je Petrović u Hrvatskoj skrenuo intenzivniju pozornost na angloameričku filozofiju. Tih je godina kao preda-

vač logike počeo pripremati i danas aktualan logički udžbenik pogodan i kao uvod u filozofiju. Petrović je, dakle, profilirao marksizam, filozofiju (u fenomenologijskoj tradiciji) od Brentana do Heideggera, angloameričku filozofiju i logiku kao četiri potpornja na kojima se temelje njegova filozofska djela.

Članke o djelovanju Gaje Petrovića objavili su Jürgen Habermas, Milan Kangrga, Ivan Kuvačić, Vlado Sruk, Nebojša Popov, Goran Švob i Ante Lešaja.

Jürgen Habermas (Frankfurt) – »Zum Gedanken an Gajo Petrović« (»U spomen na Gaju Petrovića«). Habermas piše o konstituiranju Petrovićeva mišljenja, u političkoj situaciji pedesetih i šezdesetih godina, da se s onu stranu zapadnog organiziranog kapitalizma i istočnog birokratskog socijalizma pronade osebujan put zamišljen u samoupravljanju kao teoriji koja se temelji u sindikalističkoj tradiciji. Habermas ističe Petrovićevo suprotstavljanje birokratskim ograničenjima, a koja su se pokazala u susrezanju Korčulanske ljetne škole i časopisa *Praxis*, odnosno imanentnom raskršćivanju putova na kojima bi ideja razotuđenja došla do osobitoga izražaja. Habermas također ističe Petrovićev kritički stav prema odnosu »čiste« filozofije i teorije društva u nekim aspektima Frankfurtske škole. Habermas zaključuje da bi Hrvatska trebala biti ponosna na intelektualce kakav je Gajo Petrović.

Milan Kangrga (Zagreb) – »Sjećanje na druga, prijatelja i suradnika Gaju Petrovića«. Po Kangrginu sudu Petrovićeva iznimna radna energija potvrdila se i u organiziranju intelektualnog života, u pokretanju časopisa, *Pogleda* i *Naših tema*, a osobito *Praxisa*, u kojem je bio urednik za sve vrijeme njegova desetogodišnjega izlaženja. To što je Petrovićev angažman smetao konzervativnim i reakcionarnim krugovima staljinističke i nacionalističke provenijencije, nesumnjivo i onima u akademskoj zajednici, a odgovornost koje je u suzbijanju Korčulanske ljetne škole i *Praxisa* možda ponajveća – misli Kangrga – dovelo je do toga da se nasuprot mnogima koji su zaudžili povijest hrvatske kulture počast daje

upitnim ličnostima. Petrović je afirmativna osoba hrvatske kulture.

Ivan Kuvačić (Zagreb) – »Gajo Petrović kao student«. Kuvačić je prisjećajući se svoje- ga i Petrovićeva studiranja u Lenjingradu i Moskvi od 1946. do 1948. godine, dakle, i u vrijeme političkih sukoba između SSSR-a i Jugoslavije nakon Rezolucije Informbiroa, istaknuo Petrovićeve intelektualne i moral- ne odlike. Premda najmlađi među tadašnjim jugoslavenskim studentima, Petrović se brzo priviknuo na respektabilne studijske zahtjeve zahvaljujući svojem odličnom znanju mate- matike i snalaženju u stranim jezicima. Uz pomaganje drugima, Petrović se, kao student, pokazao čovjekom kojem je argumentirana kritika jedna od njegovih glavnih vrlina. Petrović je bio među onima koji su osudili so- vjetsku politiku, međutim, imao je i neprilika u matičnoj zemlji zbog nastojanja da kritika bude principijelna odnosno da se suprotno stajalište ne opovrgava *idem per idem*.

Vlado Sruk (Maribor) – »Nekoliko rečeni- ca o Gaji Petroviću«. Sruk je istaknuo da je Petrović bio karizmatična osoba, to jest ona osoba koja sama sobom emanira pozitivna osobna svojstva drugima vrijedna ugleda. To je, uostalom, potvrdio svojim cjelokupnim djelovanjem.

Nebojša Popov (Beograd) – »Gajo Petrović nije bio samo profesor«. Petrović je u svakoj kriznoj situaciji uspijevaio pronaći pravu mje- ru do svrhovita rješenja. Popov se prisjetio rasprave o otuđenju iz lipnja 1964. u Novom Sadu s Veljkom Vlahovićem, u kojoj je Pe- trović pokazao sposobnost da argumentira- nom kritikom potvrdi filozofski stav. Prijepor ideologije, to jest tendencije da se reproducira ono što jest, i filozofije, kao kritike i nadilaže- nja postojećega, došao je do izražaja u jesen iste godine u vezi sa filozofskim skupom u Vrnjačkoj Banji. Bilo je to vrijeme nastanka *Praxisa* kojeg je, kao i filozofsku zajednicu u središtu koje je bila Korčulanska ljetna škola, sukob između spomenutih koncepcija pratio svih deset godina njihova djelovanja. Nije on loš sam po sebi, ako bi se razrješavao u pro- duktivnom raspravljanju, međutim, krugovi koji su korištenjem povlaštene moći u društvu susprezali nastojanja spomenutih filozofskih institucija posvjedočili su tim činom vlastitu inferiornost. Govoreći o Petrovićevoj filozof- skom zauzimanju, Popov je iznio na vidjelo mnoge pojedinosti historijskog konteksta šez- desetih i sedamdesetih godina.

Goran Švob (Zagreb) – »Gajo Petrović kao logičar«. Logiku su uz studente filozofije slušali i studenti nekih drugih predmeta. To je bilo u skladu s Aristotelovim mišljenjem o logici kao bitnoj propedeutici filozofiranja i znanstvenoga istraživanja. Petrović poimao

logiku u tome smislu. To Švob potvrđuje isticanjem koncepcije Petrovićeva logičkog udžbenika i nastojanja da logički principi budu striktno u strukturi njegovih tekstova. Švob ističe da se Petrovićev udžbenik, u ko- jem je do konzekvencije doveo specifičnost logike u odnosu na psihologiju, može shvatiti i kao svojevrsan uvod u filozofiju (s impli- kacijama na ontologijske i spoznajnoteorijske probleme). Švob ističe da se Petrović nije stil- ski prilagodio (raznovrsnim) predmetima, jer je svojim pristupom logici izgradio vlastiti »metajezik« prikladan za jasno i razgovijetno izlaganje svoje misli.

Ante Lešaja (Zagreb, Korčula) – »Gajo Pe- trović i Korčula«. Lešaja ističe da je Petrović svojim skrupuloznim zalaganjem u organizi- ranju Korčulanske ljetne škole osobito zadu- žio Korčulu, u kojoj će biti priređena – Lešaji- nim zauzimanjem – stalna muzejska izložba o postignućima te svojedobne filozofske mani- festacije. Korčulanska ljetna škola iznimna je epizoda korčulanske povijesti.

O vlastitim filozofskim razmišljanjima inspi- riranima Petrovićevom filozofijom članke su napisali Gajo Sekulić, Božidar Jakšić, Veselin Golubović, Slobodan Sadžakov, Barbara Sta- menković, Lino Veljak, Gordana Škorić, Mla- den Labus, Borislav Mikulić, Sead Alić, Još- ko Žanić, Hotimir Burger i Gvozden Flego.

Gajo Sekulić (Sarajevo) – »Gajo Petrović o toleranciji«. Tolerancija je bitna odlika Pe- trovićeva djelovanja. Međutim, kakva jest Petrovićeva koncepcija tolerancije? Sekulić uspoređuje Petrovićevo i Marcuseovo sta- jalište. Kultura i etika antifašizma te povije- sno ograničeno važenje principa tolerancije njihove su zajedničke točke. Petrović razr- ješava »paradoks« tolerancije ističući da je apsolutna tolerancija apsurdna jer se pritom daje ustupak onome što ukida toleranciju. Ali, kako je moguća tolerancija ako su određene njezine granice? Petrović razrješava spo- menuti apsurd isticanjem kako je nasuprot zatvaranju tolerancije u određeni sustav kao njegovu funkciju, to jest »represivnoj tole- ranciji« (Marcuse tim konstruktom denuncira ideologiju »slobodnoga svijeta«), tolerancija moguća u osmišljavanju tendencije za izlaže- njem iz toga začarana kruga. Petrović misli da je tolerancija smisljena kao metoda produktiv- nog nadilaženja prijepora među pojedincima radi potvrde njihove individualne slobode.

Božidar Jakšić (Beograd) – »Praxis Gaje Pe- trovića«. Pojam 'praksis' i istoimeni časopis imanentni su filozofskoj praksi Gaje Petrovi- ća. Pojam 'praksis' podrazumijeva čovjekovu kreativnost u kojoj do izražaja dolazi sinteza slobode volje i autonomnog djelovanja. Pod- rjetlo prijepora između političke elite i filo-

zofa okupljenih oko *Praxisa* bio je u tome što su filozofi istaknuli kao načelo kritiku svega postojećega, pri čemu je riječ o preispitivanju vlastita stajališta i otkrivanju horizonta humanije budućnosti, a političari su nastojali reproducirati postignuti domašaj osjećajući da bi njegovo dolaženje u pitanje afirmiralo razorne tendencije. Mnogi osporavatelji *Praxisa* nisu uvidjeli da su takve tendencije izostajanjem kritike ostale potisnute i da su došle do izražaja u produciranju društvenih i političkih nepovoljnosti koje su mogle biti prevladavane afirmiranjem onoga na čemu su nastojali eminentni praksisovci. Među njima Gajo Petrović zauzima potporno mjesto u traženju izlaza iz postojećih zamki.

Veselin Golubović (Zagreb) – »Čemu mislioci u oskudnom vremenu?«. Filozofi su u biti neophodni da bi vrijeme doista bilo vrijeme, da ne bi bilo »oskudno«, to jest da se ono ne svede na »apstraktni kontinuitet« u kojem bi se gubila sloboda i potvrđivala nužnost onoga što jest. Vrijeme jest po slobodnom (autonomnom) činu. Golubović u toj perspektivi, u nadilaženju metafizike razumijeva i tumači Petrovićevo mišljenje revolucije (revolucionarno mišljenje).

Slobodan Sadžakov (Novi Sad) – »Gajo Petrović – odgovornost intelektualca«. U odgovornosti, kao bitnom obilježju intelektualca, do izražaja dolazi Petrovićevo mišljenje revolucije. Specifičnost intelektualca je u tome što snagom vlastita uma sabire rezultate svojega kritičkog istraživanja.

Barbara Stamenković (Zagreb) i Lino Veljak (Zagreb) – »Humanizam u djelu Gaje Petrovića«. Bitna je humanistička premisa Petrovićeva mišljenja revolucije filozofija prakse po kojoj čovjek, kao slobodno i stvaralačko biće, oblikuje svijet, pa nije ni konglomerat biheviorističkih implikacija, niti je njegova priroda određena sama po sebi. Stamenković i Veljak uspoređuju Petrovićeva razmatranja s mislima Marcela, Heideggera, Sartrea i Camusa.

Gordana Škorić (Zagreb) – »Petrović i neki aspekti suvremene njemačke filozofije«. Prisjećajući se svojega postdiplomskog studija, na kojem su predavali i neki inozemni profesori i u sklopu kojega se putovalo, između ostalog, u Tübingen, u goste Blochu, Gordana Škorić svjedoči o Petrovićevo osobitom ugledu u europskim razmjerima te piše o Petrovićevu sudjelovanju u polemikama o odnosu moderne i postmoderne. Petrović misli da su u Blochovu ekspresionističkom početku nadahnutim Nietzscheom na pomolu elementi postmoderne buduću da je Bloch u novom načinu izražavanja i u isticanju nade i utopije stavio pod kritičko povećalo tradicionalnu neprijepnost uma i progressa istražujući pritom njihov doseg. Škorić piše o Petrovićevim

susretima s plejadom svjetskih mislilatelja, s Heideggerom, Grassiem, Habermasom i dr., o diskusijama s njima i o Petrovićevom sudu o njihovim filozofskim stajalištima.

Mladen Labus (Zagreb) – »Mogućnosti stvaralaštva u mišljenju Gaje Petrovića«. Labus situira Petrovićevo filozofiranje u kontekst Hegelova sustava u kojem je riječ o misaonom prevladavanju otuđenoga svijeta i mogućnostima otkrivanja istinski ljudskoga svijeta. To što je istaknuto u dvojnosti bitka i nebitka, pri čemu negacija jest kritička točka nadilaženja onoga što jest, zahtijeva odgovarajući medij, naime, nasuprot kontemplaciji praksu. Riječ je o praksi, u biti koje jest sloboda, to jest stvaralaštvo kao način i čin oblikovanja svijeta po autonomiji volje. To u čemu se očituje Marxova kritika Hegela pregnantno dolazi do izražaja u 11. tezi o Feuerbachu. Labus konstatacijom *čovjek = biće prakse = sloboda = stvaralaštvo = sloboda* – pri čemu, dakle, proizlazeći iz slobode, kao bitnoga podrijetla, stvaralaštvo omogućuje slobodu u dolaženju do zbiljskoga (umjetničkoga) izražaja – iznosi na vidjelo široki dijapazon Petrovićevih filozofskih interesa u osnovi kojih je njegovo mišljenje revolucije.

Borislav Mikulić (Zagreb) – »Revolucija i intervencija. O utopijskom efektu 'Praxis'«. Mikulić počinje raspravu semiološkom analizom jedne fotomontaže, kao popratne ilustracije neke replike Petroviću, u kojoj se persiflira njegova misao i misao praksisovaca sugestijom da se svijet promijenio nezavisno od njih i nasuprot njima. Praksisovci se pritom razumijevaju kao apologeti svijeta čije je mišljenje »prevladano« svojevrsnim stavljanjem u muzej, kao predmet ironiziranja i opominjanja, ili, pak, ritualnim »pokapanjem« (u simboličkim nadgrobne ploče). I u Hrvatskoj je bilo prijedloga da se, kao u Mađarskoj, otvori »muzej komunizma«, u kojem bi, svakako, indignativno mjesto dobio i *Praxis*. Koje bi vrijednosti bile potisnute u neželjeno sjećanje ili, pak, u grobnu tišinu?!

Mikulić naglašava kako je u praksisovskih filozofa, jamačno i Petrovića, ključan pojam 'praxis', ali ne u tradicionalnom smislu puke prirodne reprodukcije i sukladne nužnosti rada, nego u onome što iskazuje *poiesis*, to jest u čovjekovoj stvaralačkoj mogućnosti da proizvedeći svijet, u biti, producira samoga sebe. Riječ je, dakle, o poimanju prakse s obzirom na posebnost filozofije subjektivnosti koju je inauguirala moderna europska filozofija. U tom je sklopu moguća spoznaja samoga sebe, odnosno otuđenja i mogućnosti njegova nadilaženja.

Moderni pojam prakse podrazumijeva, stoga, utopiju, u kojoj se uspostavlja mišljenje revolucije (revolucionarno mišljenje), to jest

tendencija oblikovanja svijeta kao potvrde čovjekove autonomije.

Praksa je, nesumnjivo i politika, kao jedan njezin aspekt, smisljena i opravdana u svrhi toga nastojanja: *sloboda čovjeka kao stvaralačkoga bića*.

Zbog toga bi valjalo porazmisliti o mogućim konzekvencijama zatajavanja i obescjenjivanja onoga što je u srži Petrovićeve filozofije. Nije teško, riječ je o reproduciranju nečijih povlastica i njihovu »legitimiranju« susprezanjem svakoga mišljenja da se spozna ono što jest u vidokrugu mogućnosti njegova produktivnoga ukidanja (konstituiranja društvenih odnosa na osnovi ravnopravnosti ljudi i dostojanstva svakoga čovjeka).

Sead Alić (Zagreb) – »Praksa avangarde i avangarda prakse«. Alić povezuje zasnivanje modernoga pojma prakse koji se u Petrovićevu mišljenju očituje kao prevladavanje čovjekove jednodimenzionalnosti i razmišljanje o domašajima medija koje McLuhan temelji na polidimenzionalnim tendencijama avangardne umjetnosti. Zbog toga tehnika nije indiferentna prema onome što se izražava, štoviše, konstitutivna je u tome. Alić konstruira trijadu *praksa – ekstenzija – medij*, dakle, medij je sinteza prakse (bilo da je riječ o Petrovićevu mišljenju revolucije bilo o umjetničkim intencijama) i njezina očitovanja odnosno dopiranja do recipijenta. Ekstenzija može biti u službi onih koji podvrgavaju samo svojoj volji poruke koje se pripćuju i sužavati horizont spram kojeg je upravljena. Problem je čovjekove slobode, u eksplicacije koje su mediji neophodni, u tome kako se profilira ekstenzija. To je problem društvenih odnosa u cjelini odnosno slobodne stvaralačke prakse na kojoj inzistira Petrović.

Joško Žanić (Zagreb) – »Princip verifikacije: Petrović vs. Berčić«. Raspravljajući o prijeporu između prihvatljivosti i neprihvatljivosti principa verifikacije, Žanić govori o Petrovićevoj stajalištu o tome u vezi s knjigom o logičkim pozitivistima Bečkoga kruga koju je napisao Boran Berčić. Petrović misli da je princip verifikacije, odnosno empirijske (analitičke) provjerljivosti, neprihvatljiv zbog toga što se pretpostavljanjem kriterija izvan sfere predmeta koji se analizira potvrđuje taj predmet onakvim kakav jest i postulira ono što nastoji prevladati (metafizički princip). Logički pozitivisti inzistiraju na analizi samoga predmeta nasuprot metafizičkim stavovima, idealističkim koncepcijama, vrijednosnim sudovima i normama... Berčić nasuprot Petroviću nalazi više razumijevanja za relevanciju principa verifikacije ističući kako on može biti u koherenciji samoga predmeta. Naposljetku, Žanić daje prijedloge rješenja

spomenute antinomije s obzirom na osobitosti gramatike, logike, semantike...

Hotimir Burger (Zagreb) – »O aktualnosti filozofije prakse«. Rasprave o problemu prakse intenzivirale su se u Hrvatskoj, odnosno u Jugoslaviji, pedesetih godina, osobito nakon objavljivanja na hrvatskome Marxovih i Engelsovih *Ranih radova* 1953. godine u Zagrebu. Tom je prilikom potaknuta osebujna revolucija u marksizmu, naime, nasuprot teoriji reprodukcije postojećega, odnosno potvrde neprijepornosti etabliranog sustava vrijednosti, promaknuta je produkcija svijeta kao izražaj čovjekove autonomije.

Burger, u usporedbi s mislima drugih praksisovskih filozofa o praksi, ističe zasnivanje mišljenja revolucije kao Petrovićevu posebnost kojoj je imanentna kritika svega postojećega, naime, proširivanje horizonta mogućnosti čovjekove autentičnosti dosljednim preispitivanjem svega što jest. Burger ističe kako moderan pojam prakse ne zastaje samo na etičkim ili/i političkim postulatima, nego, štoviše, podrazumijeva umjetničko stvaralaštvo, u kojem se, uz tradicionalno potenciranje uma i razuma, apostrofirira mašta kao jedna od bitnih čovjekovih dimenzija.

Burger raspravlja o inspiraciji Thomasa Reintscha Husserlom i Heideggerom u njegovu zasnivanju transcendentale antropologije odnosno o njegovu (kantovskom) pitanju o tome kako je moguć ljudski svijet. Nalik je Marxovoj misli ukupnost svih ljudskih snaga u mišljenju Hansa Krämera, u njegovoj etici stremjenja, u kojoj je naglašen problem volje, odnosno voluntarizma. Burger, naposljetku, zbog približnosti Frankfurtske škole i Zagrebačke filozofije prakse, ističe, radi usporedbe s Petrovićevim stajalištima, Habermasovo poimanje prakse u komunikativnome djelovanju.

Gvozden Flego (Zagreb) – »Pojam praksis danas, četrdesetak godina kasnije«. Sloboda kao načelno polazište i svrha čovjekova imanentnog oblikovanja svijeta kao samoga sebe bitno je obilježje prakse i njezinoga kontinuiteta. Flego smatra kako su sloboda i kreativnost elementi čovjekove biti kakvu uočava u Petrovićevu mišljenju revolucije kojega je konzekvencija sinteza uma i opstojnosti. Naddilaženje prividnoga čovjekova bivstvovanja (otudjenja) i uspostavljanje istinitoga (zbiljski slobodnoga) svrha je i smisao spomenute sinteze koja do najprimjerenijega izražaja dolazi u umjetnosti (principu života). Flego ističe kako uz racionalnost valja u razmatranju dosega pojma prakse valja imati na umu i druge komponente: volju, nagon, podsvijest... a na što su upozoravali Nietzsche i Freud. To je bila intencija i pragmatizma koji se konstituirao u opoziciji prema racionalnom oblikovanju fi-

lozofskoga sistema i prema »linearnosti«
determinizma. Flego je u kratkim crtama iznio
misli Karla Otta Apela, Jürgena Habermasa,
Richarda Rortya, Jean-Luca Nancya, Giorgio
Agambena značajne za usporedbi i specifi-
kaciju Petrovićeva poimanja prakse.

U pogovoru je Lino Veljak proanalizirao sin-
tagmu 'najistaknutiji hrvatski filozof' koja vri-
jedi za Gaju Petrovića. Premda je nezahvalno,
pa kadšto i besmisleno licitirati o tome kakav
netko jest, u ovom slučaju kvalifikacija »naj-
istaknutiji«
plauzibilna je ako se kao kriterij
uzme količina prevedenih knjiga na strane
jezike i sudioničko utjecanje u međunarod-
nim razmjerima. Ako bi to bilo pretenciozno,
onda, bez sumnje, Petrović je među najistak-
nutijim hrvatskim filozofima uopće. Veljak
je istaknuo kako je Petrovićev nastavnički,
publicistički, izdavački, organizatorski i sva-
ki drugi angažman u hrvatskom kulturnom
krugu, u Zagrebu i u Korčuli, bio s onu stranu
i protiv nacionalističkih pretencioznosti, od-
nosno za dostojnu afirmaciju (hrvatske) filo-
zofske kulture u svijetu.

Panorama Petrovićevih misli i njihova rezon-
ancija, kao tema simpozija povodom jubilar-
ne obljetnice rođenja Gaje Petrovića, pokazali
su vrijednost reaktualiziranja mišljenja veli-
kih filozofa koji su transcendiranjem vremena
u kojem su živjeli postavili podobnu osnovu
za razrješavanje aktualnih problema.

1
Konferencija je održana 10. ožujka 2007. u Vijećni-
ci Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Vinko Grgurev

Nadežda Čačinović

Zašto čitati filozofe – u pedeset kratkih poglavlja

Naklada Ljevak, Zagreb 2009.

Zašto čitati filozofe?

Ovo se pitanje kroz društvenu i kulturnu povi-
jest nije uopće postavljalo kao *neko pitanje*.

Zašto?

Upravo stoga što se niti povijest filozofije,
odnosno »filozofijska povijest«
nije dovodila u pitanje.

Povijest filozofije nikad nije bila neka pose-
bična *povijest*... povijest neke discipline...
povijest nekog naroda... historijsko redanje

bez upitnosti tog kronološkog, tj. historio-
grafskog redanja.

Povijest filozofije, unekoliko i nije povijest!
Bar ne ukoliko se radi o faktografiji, kronolo-
giji, nizanju godina krunidbe, datuma bitaka,
ratova za ponovno uspostavljanje nekog – od
vladajućih klasa ovjerovljenog – poretka.

Uvijek je nesigurna... nepostojana... zgodi-
mična... slučajna... događajna!

Povijest filozofije uvijek se uspostavlja u vre-
menima kada su sumnje toliko ojačale da je
gotovo nemoguće uhvatiti se za bilo kakvu
izvjesnost... bilo kakvo značenje... bilo kak-
av smisao...

Što je onda, zapravo, »povijest filozofije«?

Ništa doli provociranje naših ustaljenih pred-
rasuda! Radi se, naime, o nama samima na
prekretnici. U određenim se trenucima pita-
mo: *Gdje smo? Kako smo se uopće našli ov-
dje? Kamo dalje? Što je to mudrost življenja,
tj. filozofija sama?*(Naravno, ovo su tek para-
frazе poznatih Kantovih pitanja!)

Knjiga Nadežde Čačinović, *Zašto čitati filo-
zofe – u pedeset kratkih poglavlja* sebe na
početku objašnjava: »Ova knjiga nije sažeta
povijest filozofije«. I to doista nije, jer u sebi
ne sadrži namjeru i opis gore specificirane po-
sebičnosti takovrnog predmeta. Ali, ipak, to
na neki način i jest.

Zašto?

Upravo zato što se svako pisanje o filozofi-
ma iz povijesti može smatrati svojevrsnom
»poviješću filozofije«. Kroz pedeset cjelina
razmatraju se pojedini filozofi koji su važni
za ono što se uobičajeno naziva upravo »po-
viješću filozofije«.

Povijest je (pri)povijest. I to po svojevrsnom
predlošku Godardovih *Histoires du cinema*,
kao filmskoj (pri)povijesti!

U razmatranju problematike ove dragocjene
knjige poći ću od tri riječi. Naime, od 'zašto',
preko 'čitati', da bi se zaustavio na 'filozofu',
odnosno filozofiji kao takovoj. Iako u nazi-
vu ovoga djela nije postavljen upitnik, ja ću
ga naslovnu sintagmu razmotriti upravo kao
prikriveno pitanje. Dakle, »zašto čitati filo-
zofe«?

Najprije o ovome *zašto*.

U svepretpostavljenoj izvjesnosti i nepromje-
nivosti »najboljeg mogućeg svijeta«, u glo-
balizacijskoj paradigmi neupitno pobjedničke
(neo)liberalne demokracije, čini se izlišnim
postavljati pitanja poput ovoga *zašto*. No, na
samom početku zapadne civilizacije i filozo-
fije stoji upravo: *zašto?*

Jedno je od temeljnih filozofskih pitanja i *za-
što uopće nešto, a ne radije ništa?*

Autoričina je izravno postavljena namjera u
knjizi »da se provjeri i utvrdi utemeljenost

tvrdnji« (str. 177). A kako bi to uopće bilo moguće bez onoga *zašto*? Čuđenje nad opstojnošću nečega/svijeta temelj je one izvorne djetinje radoznalosti iz koje proistječe svako istinsko filozofiranje.

Sada o onome *čitati*. U omniprezentnoj nam stvarnosti produžetka i proteza spoznavateljskih mogućnosti čovjeka – ponajvećma hladnih elektronskih medija (McLuhan) – zaboravili smo upravo... čitati. A čitanje nije samo to. Naime, čitanje!

Čitanje je i osnovni preduvjet približavanja onome kulturnom i civilizacijskom. Čitanje je dar podaren tek »smislu tubitka« kao takvom. Pomoću ove vještine/umijeća doista komuniciramo sa svijetom oko sebe i s tubitkom ostalih pripadnika zajednice. Ovo je i svojevrsni »književni komunizam«, o kojem govori Jean-Luc Nancy!

Kako bismo povrdili mogućnost zajednice (čitatelja) trebamo napustiti sveotuđujuće društvo/kulturu konzumenata.

Konačno o *filozofima*, tj. o filozofiji kao takvoj.

Čemu još filozofija (kako glasi naslov jednog utjecajnog zbornika iz osamdesetih)? *Zašto*, još uvijek filozofiji?

Dvapat će autorica vrlo izravno odgovoriti na ovo pitanje. U tu će joj svrhu poslužiti iskazi filozofa čijom se *Estetičkom teorijom* podosta bavila u svome radu. Naime, Adorno. »Filozofija je ostala na dnevnome redu, jer je trenutak njezina ozbiljenja (bio) propušten« (str. 83, 121). Ovaj početak *Negativne dijalektike* ostaje svojevrsnim *mottom* cjelokupnog autorčina pregnuća.

U tom se smislu razumijeva i njezina vrlo znakovita opaska sa samoga kraja knjige, naime, »općenito je poraslo zanimanje za filozofiju« (str. 180).

U svijetu gdje su »uvjeti mogućnosti filozofiranja« (ili procedure, A. Badiou) posve potisnuti, dijalektičkom inverzijom, *životnom se javlja potreba za postavljanjem filozofskih pitanja*.

Foucault će vijek iza nas nazvati »Deleuzovim stoljećem«. Gilles Deleuze je, pak, u suradnji s Felixom Guattarijem postavio u nazivu zajedničkog spisa upravo pitanje:

Što je to filozofija?

Ima li uvjerljivijeg opravdanja za misaono-spisateljski pothvat poput *Zašto čitati filozofije?*

Nisu odabrani pregledi opusa pojedinih filozofa, već polazimo od naslova njihovih knjiga. Tako da je ova knjiga poziv na **čitanje knjiga**.

Prizivajući »zajednicu čitatelja«, ona je *meta-knjiga*. *Zašto čitati filozofe* osebujni je medij

»prizivanja duha filozofije iz kulture čitanja«. Ono što se nekada činilo normalnim – tj. čitanje knjiga kako bismo razvili svoje horizonte promišljanja i razumijevanja svijeta – danas zahtijeva svojevrsnu medijalizaciju: prizivanje duhova!

I to preko medija knjige.

Imena odabrana u ovoj knjizi pripadaju klasiци filozofije. Platon, Aristotel, Augustin... Descartes, Spinoza, Hobbes... Kant, Fichte, Hegel... Foucault, Habermas, Derrida...

No pristup njima nije klasičan.

Jednako tako, knjiga je prepuna klasičnih filozofema: »Drag mi je Platon, ali draža mi je istina«, »Da Bog ne postoji, valjalo bi ga izmisliti«, »Zvezdano nebo nada mnom i moralni zakon u meni«, »Istinito je cjelina... Istina je njezin znanstveni sistem«.

Ipak, kroz cijelu se knjigu provlači i jedan stav zbog kojega se može reći da se radi o *izvornom djelu autoričinu*. Prepoznatljiv je i iščitljiv njezin stav da je u filozofiji riječ zapravo o stalno djelatnoj aktivnosti. »Filozof je u stalnom procesu provjeravanja postavki, u dijalogu s prethodnicima i svojim vlastitim stavovima« (str. 149). Kako će autorica, negdje pri kraju knjige, objasniti svoju europocentričnost u pristupu, »filozof se u njezinu poimanju razlikuje od mudraca«.

Stoga ovo djelo i nije priručnik o tome kako preuzeti stavove pojedinih filozofa prikazanih u knjizi, već poziv na *samostalno promišljanje*. Na ono što muči i proganja i nas suvremene... na ono što nas tišti i pritiskuje... na ono što nas tjera da nešto poduzmemo kako bismo osmislili navlastitu egzistenciju.

Pozivajući se na Alaina Badioua i na njegov *Manifest za filozofiju*, autorica otkriva da joj je stalo do »općenitih uvjeta mogućnosti filozofiranja«. Prema tome, da bi se moglo uopće suvislo govoriti o nekim filozofskim problemima, **potrebno je čitati**.

I to, potrebno je čitati filozofske knjige.

»Neki su filozofi lokalpatrioti kulture, a neki osluškaju kamenje« (str. 101). Iako je »filozofija principijelno otvorena i nedovršena« (str. 158), ovo će nam umijeće koristiti u sebespoznaji i nečemu još važnijem.

A to je... *nužnost* poznavanja filozofije kako bi se uopće stekli najtemeljniji preduvjeti za *mijenjanje postojećeg*, sve nesuvislijeg i neodrživijeg svijeta.

Prema svemu gore navedenom, vidi se da je ovo djelo od presudne važnosti za osmišljanje i populariziranje jedne danas gotovo zanemarene discipline, naime *filozofije*. Istodobno, zalažući se za kulturu čitanja i za »zajednicu čitatelja«, vraća važnost jednoj presudnoj »vještini« ljudskosti.

Čitanje je, naime, nešto što uvijek treba afirmirati, a nauštrb površnoj zlouporabi drugih medija komunikacije, poput mobitela, Interneta i ostalih, od sistema kontroliranih sustava.

Knjiga se zalaže za ostavljanje otvorenom mogućnosti »promjene postojećeg«

U sveprožimajućoj paradigmi Teorije, ona (knjiga/autorica) vraća dignitet filozofiji.

Nagovor na čitanje, dakle, nagovor je i na filozofiju. Ako uzmemo u obzir kronični nedostatak popularizirajućih, ali ne pojednostavljajućih već suvislih *Uvoda u povijest filozofije*, onda se autoričin napor u ovoj knjizi čini još neophodnijim.

Po svim svojim diskursnim karakteristikama, ova je knjiga doista djelo za populariziranje filozofije. Ali i za filozofe po struci, može biti *filozofski* priručnik, podsjetnik na važnost filozofiranja kroz čitanje klasičnih filozofijskih djela.

Premda je izbor pedesetak autora (u nekim su poglavljima obrađeni po dva autora, odnosno po dvije knjige) mogao biti i drukčiji, autorica je svoj izbor razložno obranila na samome kraju knjige. A to je... izbor filozofa, filozofije, »povijesti filozofije«, koja doista ima značajke povijesnih događaja i preokreta u »samoj stvari filozofije« (kako bi to vjerojatno mogao reći naš dragi profesor Branko Despot!).

Konačno, još jednom, zašto čitati knjigu Nadežde Čačinović *Zašto čitati filozofe – u pedeset kratkih poglavlja?*

»Ma koliko dovodili u sumnju mogućnosti i utemeljenost filozofiranja, na kraju krajeva, nema ničeg boljeg za sprečavanje potpune kapitulacije pred bukom i bijesom, a dodali bismo i dosadom nemisaonog vegetiranja« (str. 105).

Držim da je to više negoli dovoljan razlog da se ova knjiga uzme u ruke, pa onda čita... i čita... i čita...

Marijan Krivak

Tonči Matulić

Metamorfoze kulture

Glas koncila, Zagreb 2009.

Autor Tonči Matulić u svom djelu *Metamorfoze kulture* pokušava čitatelju pojasniti vrijednost, smisao, ulogu i značenje teologije kao znanosti sa svim njezinim učincima kako na sustav i razvoj znanja, tako i na razvoj kulture i društva u cjelini. Isto tako, autor nas upozorava na problem koji se pojavio u suvremenom (modernom) svijetu znanja, a koji se očituje u pokušaju posvemašnjeg isključenja teologije iz sustava znanja.

Samo djelo sastoji se od uvoda kojim nam autor na petnaestak stranica teksta jasno i razgovijetno ocrtava svoju nakanu, cilj (svrhu) i poruku, koju namjerava prenijeti onima koji djelo budu čitali. Knjiga se sastoji od sedam cjelina, od kojih svaka ima svoja poglavlja, brojeći tako sveukupno trideset i dva poglavlja. Konceptualno gledajući, knjiga otkriva kako autor, znajući kako neki nisu u mogućnosti slijediti određena razmišljanja jer naprosto nisu upoznati s naučavanjem Crkve o istima, sustavno vodi brigu o svim potencijalnim čitateljima i postupno ih uvodi u samu bit onoga što želi poručiti tj. reći. Pisac nam skreće pozornost na jedno od temeljnih pitanja koje se nameće teolozima – društvena relevantnost teologije. Međutim, po njemu je presudnije razlučiti dva pitanja crkvene relevantnosti teologije. Pitanje teologije kao *auditus fidei*, po kojoj teologija prima polog objave koji se razvija u Svetom Pismu, predaji i živom Učiteljstvu, po tom načelu vjera se očituje kao ona koja osluškuje, čuva i vjerno prenosi objavljene istine. Po načelu pak, *intellectus fidei*, teologija koristi sposobnost mišljenja prema kriterijima logičkoga razmišljanja i znanstvenog argumentiranja. Autor zamjećuje kako u Hrvatskoj prevladava načelo *auditus fidei*, dok načelo *intellectus fidei* blaženo sniva. U takvim uvjetima, napominje autor dalje, teologija ne može zadovoljiti niti uvjet crkvene relevantnosti, a kamoli društvene relevantnosti. Stoga teologija koja se do-dvorava bilo kome u ovom svijetu nije teologija, već teološka ideologija. Kratko rečeno, teologija se stalno trsi postati ono što nije, a to je pozitivistička znanost. Sam nastanak knjige uvjetovala su tri čimbenika, i to: ekološka kriza koja prijete općom katastrofom, pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu *Gaudium et spes* (radost i nada), te osobno iskustvo vjere po načelu *auditus fidei*. Pisac smatra kako vjera ne treba bježati, i ne treba se zatvarati u privatnost, već se svjedočeći mora podići i poletjeti iznad stvarnosti.

U prvoj cjelini autor ističe značaj II. vatikanskog koncila i pape Ivana XXIII., koji je, osim što nosi zasluge za pokretanje Koncila, na poseban način svoj doprinos u teološkoj aktualizaciji znakova vremena dao i u svojoj drugoj socijalnoj enciklici *Pacem in terris*. Naglasak je stavljen na tri fenomena koja je enciklika donijela, i to: ekonomsko-socijalni uspon i emancipacija radničke klase, ulazak žene u područje javnog života i treći, fenomen ljudske obitelji shvaćene kao cjeline čovječanstva. Posebna pozornost daje se pastoralnoj konstituciji *Gaudium et spes*, koja je Crkvu otvorila svijetu i uputila je na suradnju i dijalog sa svijetom, upozoravajući kako se ne može živjeti u samodopadnosti svijesti da »posjeduje« Evandjelje. Boga se, kaže, ne može posjedovati. Objava i povijest tako nisu neprijateljice, nego idu zajedno poput znaka vremena. Prepoznavanje znakova vremena, u hodu zajedno, objave i povijesti, autor podcrtava kao *terminus technicus theologicus*, a Evandjelje kao *locus theologicus*. Među znakovima vremena koje donosi Koncil, a koji su teološki prepoznati, svakako su: znanstveno-tehnički napredak, ekonomsko-tehnički napredak i svekoliki društveni napredak, sa svim pozitivnim i negativnim posljedicama na društvo i svijet u cjelini. Tako autor ulazi u bit same knjige, a to su metamorfoze kulture, koju razrađuje u šest poglavlja, od metamorfoza crkvene, društvene, znanstveno-tehničke, etičke, bioetičke, do duhovne svijesti.

Na samom početku cjeline u kojoj govori o metamorfozama crkvene svijesti kao znakova vremena autor citira pastoralnu konstituciju *Gaudium et spes* br. 43, koja govori o Crkvi. Citirajući dalje J. Ladrierea napominje kako je suvremena kultura, a tu se ponajprije misli na znanstveno-tehničku civilizaciju i ekonomsko-tehničku globalizaciju, dovela do sasvim nove situacije te u samom temelju uzdrmala bitne kulturne elemente koji su »do jučer« utjecali na oblikovanje supstancije kulture koja je u samu sebe uključivala i vrijednosti religije, morala, običaja, obreda, simbola, jezika, tradicije, umjetnosti, prava, obrata, prostora i vremena. Crkva se, premda pomalo pesimistično, suočila s tim novonastalim stanjem u kulturi. Sama konstitucija *Gaudium et spes* ponudila je nove duhovne i moralne elemente, koje je II. vatikanski koncil aktualizirao. Autor napominje, prije nego se upusti u razmatranje poimanja kulture i kulturnog napretka, da se posljednjih desetljeća razvija poseban oblik antropologije kao znanstvena disciplina pod nazivom kulturna antropologija. Autor precizno određuje i etimologiju pojma, ali i sama obilježja kulture, koja nije nimalo jednoznačna i koja je u povijesti poprimala različite oblike, forme i

manifestacije. Otuda i problem same definicije kulture. Kada Koncil definira 'kulturu', kaže, kao sve ono čime se čovjek izgrađuje i razvija svoje mnogostruke duševne i tjelesne darove te nastoji da spoznajom i radom sebi podvrgne svijet... Za razliku od teoretičara kulture koji kulturu i prirodu suprotstavljaju, Koncil mudro i razborito potvrđuje da su priroda i kultura međusobno vrlo tijesno povezane. Koncil je duboko svjestan mogućih zamki koje prate opravdanu autonomiju znanosti, ali je duboko svjestan i uloge znanosti i umjetnosti u pravcu uzdizanja čovjeka k višim načelima istine, dobrote i ljepote... Isto tako, smatra Koncil, nema razloga za odustajanje od inkulturacije Evandjelja u suvremenu – moderno-postmodernu – kulturu, ma koliko se ona katkada u kršćanskim očima pričinjala »negostoljubivom« evandeoskoj vjeri i kršćanskom poimanju Boga. Još je kardinal Razinger uočio kako se od religije upalo u kult tehnike, nacije, militarizma, a u konačnici za njega kriza znači: sekularizam. Samo ako spoznamo uzroke krize možemo očekivati i ozdravljenje, a za ozdravljenje se mora ponovno otkriti i uvesti religiozni čimbenik. U tom kontekstu potrebna je reevangelizacija društva, jer nije kršćanstvo kao takvo u krizi, nego su kršćanski život, kršćansko svjedočenje i kršćanske vrijednosti zapale u krizu. Kao početak za bilo kakav dijalog, smatra autor, mora se odbaciti stavove o protivljenju vjere i znanosti. Crkva jasno opravdava autonomiju znanosti, priznajući i znanostima i umijećima njihove vlastite metode. Bog, dakle, darovavši jednom svijetu bitak, ne uzima natrag svoj dar, nego poštuje autonomiju koja je nužno povezana s tim darom. Spor oko autonomije, kaže autor, ne smije biti sveden na sumnjičenje zakonite autonomije, nego treba biti shvaćen u etičkom smislu. Rasprava se tako s područja autonomije znanosti prenosi na etičko područje, ali i u etičkom području osim teološkog razumijevanja etike postoje i filozofska razumijevanja etike sa svojim zahtjevom autonomije. Tako, kaže autor, problem nije riješen nego je samo naznačen. Kroz deseto poglavlje autor promišlja Crkvu spram demokracije, što traži podjednako ili barem približno jednako poznavanje i crkvene i društvene zbilje. U samom prepoznavanju pojma demokracije treba biti izrazito obazriv, što Crkva i čini. Uza sve povijesne prijepore neosporno je da Crkva može dati svoj obol i doprinos razvoju demokracije. Demokracija je neodvojiva od pluralizma, pa je tako i moderna država politički pluralistička, što znači da je pluralistička i glade političkih nazora. A slično tome, pluralistička je i glade svjetonazora i religije. Prihvatanjem pluralizma, priječi se mogući razvoj bilo kakvog totalitarizma, koji je za

kršćane neprihvatljiv jer je nehuman. Stoga, pluralizam za kršćane i Crkvu ne smije biti razlog za zabrinutost. Upravo suprotno, Crkva ima šansu preobražavati pluralizam, kojemu bi trebalo otvoriti veći prostor za djelovanje unutar same Crkvene zajednice.

Cjelinu o metamorfozama društvene svijesti autor također započinje citatom iz pastoralne konstitucije *Gaudium et spes*. Citat govori kako nagle promjene koje se događaju u društvu i sam svijest o neskladu koji tim promjenama nastaje, povećavaju proturječja i neuravnoteženosti. U samom pojedincu stvara se nesklad između praktičnog intelekta i teorijskog mišljenja. Jednako tako javlja se i nesklad između želje za praktičnim uspjehom i zahtjeva moralne savjesti, vrlo često i između kolektivnih uvjeta života i preduvjeta za osobnu misao i konačno, nastaje nesklad između specijaliziranosti čovjekove djelatnosti i jednog sveobuhvatnog pogleda na svijet. Ovdje autor prije svega naglašava razliku između teorijskog ateizma (sustavni argumenti protiv Božje egzistencije) i praktičnog ateizma (zanemarivanje vjerskog života). Kako uopće današnjem čovjeku govoriti o Bogu? Mnogi vjernici danas otkrivaju i upozoravaju na sve više nejasnoća, koje im se sustavno nameću u društvu koje sekularizaciju pretvara u sekularizam. Teologija u tom pravcu mora reagirati ne u smislu kolektivne odgovornosti, nego na razini osobne odgovornosti, svakako izbjegavajući bilo kakve prigovore sa strane o nekom novom istjerivanju vještica ili kršćanskom zastranjenju, po preporuci II. vatikanskog koncila koji je osigurao nužne uvjete i mogućnosti kršćanskog angažmana u novim društvenim prilikama. Poseban zaokret dolazi s ekonomijom kao izazovom, točnije s ekonomijom kapitalističkoga tipa. Opravdano možemo govoriti o ekonomsko-tehničkoj civilizaciji. Sama suvremena znanost sve je više uvjetovana kapitalom. U centru cijele priče o ekonomsko-tehničkoj civilizaciji jest ekonomska racionalnost instrumentalnog tipa. Tehnički zaokret civilizacije postavlja sasvim nove izazove pred metafiziku, antropologiju, etiku, bioetiku, pravo... Kako u konstelaciji snaga kakvu nudi moderna znanstveno-tehnička (ekonomsko-tehnička) civilizacija glavnu ulogu igra korist (profit), tako ta ista korist postaje vrhovno načelo ljudskog djelovanja. Za kršćansku teologiju, koja posjeduje sadržaje božanskog znanja koji prosvjetljuju ljudsku egzistenciju istinskim smislom, koja tako postaje Božji govor, a ne tek eventualno govor o Bogu, sve suvremene (moderne) promjene postaju izazov za analize i metamorfoze. Poseban problem u novijem vremenu postaje potreba svrstavanja, a da se pri tom nikakva briga ne vodi o argumentima na kojima neki

vrijednosni sustav počiva. Treću cjelinu pisac završava govoreći o zaboravljenoj vrijednosti prijateljstva te o pitanjima braka i obitelji.

Metamorfoze znanstveno-tehničke svijesti nagovještavaju citat iz pastoralne konstitucije *Gaudium et spes*, napominjući kako je današnji nemir i promjena životnih prilika povezani s dubljim preobraženjem, tako da u obrazovanju sve veću važnost zadobivaju prirodoslovno-matematičke znanosti, a na praktičnom polju tehnika. Takvim pristupom dolazi se do oblikovanja kulture i mišljenja drugačije nego u prošlosti. Na snazi su posvuda individualistički, koristoljubivi i materijalistički kriteriji. Stoga se kršćanska savjest, pred takvom činjenicom, mora vratiti sebi te ustrajati u nastojanju da pronade nove uvjete i mogućnosti prelaženja granice iz sadašnjeg prevladavajućeg subjektivnog (privatnog) osjećaja, u priželjkivano objektivno (javno) razumijevanje cjelokupne zbilje i planiranja društvenog napretka u svjetlu istine o svijetu, prirodi i čovjeku kao djelu Božjeg stvaranja i spasenja. Sam znanstveno-tehnički pothvat ima svoje povijesne metamorfoze. Tehnika je i pretpostavka i posljedica prirodne znanosti. Isto tako dogodila se zamjetna subjektivna istina o zbilji. U antici i antičkom poimanju zbilja je bila shvaćena kao logička struktura primata kozmologije pred poviješću, teorije pred praksom, i djelovanja (etika, politika) pred činjenjem (tehnika i proizvodnja). U suvremenoj znanstveno-tehničkoj civilizaciji više ne vrijedi takvo tumačenje. Kako je suvremena znanstveno-tehnička civilizacija, koja se razvila u zadnja dva stoljeća, stasala na »kršćanskoj civilizaciji«, autor smatra kako se u skladu s tim o njoj mogu iznijeti i neki elementi kršćanskoga tumačenja. Svi se, kaže autor, moramo zapitati o uništavajućoj snazi tehnike koja je gotovo »apsolutna«, a u stanju je uništiti čitavo čovječanstvo. Kaže autor: »Kad se Boga zaboravi, stvorenje postaje neshvatljivo i iščezava«. Neophodno je stoga poraditi na dijalogu između tehnike i kršćanske etike, tako što će se za sve tehničke i biotehničke izazove poduzeti primjereni pristup u davanju izvornih i neuklonjivih kršćansko-etičkih postavki za njihovo moralno vjednovanje. Kršćanska etika promatra tehniku kao sredstvo, a ne svrhu, te u tom kontekstu govori o primatu etike pred tehnikom. Ako se i možemo složiti, kaže autor, s potrebom metodološkog razgraničenja između tehnike i religije, nikako ne možemo zaboraviti činjenicu kako zapadnjačka moderna znanost zajedno s tehnikom ima svoje povijesno ishodište u kršćanstvu. Stoga je neophodno produbljivanje teološke svijesti, u pokušaju da se oslobodi čovjeka koji je zarobljen tehnikom, a da to i ne primjećuje, i koji je opsjednut željom za povećanjem vlastite moći.

Promjenom mentaliteta i struktura često dovodi u pitanje tradicionalne vrijednosti, posebice među mladima, stoji u *Gaudium et spes*. Autor nas tako uvodi u govor o metamorfozama etičke svijesti. U središtu suvremene rasprave o posebnosti i univerzalnosti kršćanske etike nalaze se teme: izvor morala i moderna ideja autonomije. Autor prije svega daje jedan kratki presjek razvoja kršćanske etike, spominjući pri tom Aristotela, sv. Tomu, Williama Ockhama... Napominje se kako se pravi problem tiče autonomije morala. Rasprava o autonomiji morala započela je u postkoncilsko doba, tj. u vrijeme kad se pojavila i bioetika. Autor kaže kako je mnogo dodirnih točaka te da ih treba imati na oku. Posebice se važnost stavlja na vanjska obilježja bioetičke discipline, a to su činjenični (društveni) pluralizam i fragmentacija znanosti te unutarnja obilježja, a to su etički pluralizam, interdisciplinarni dijalog i zahtjev za dosljednostima u konkretnim moralnim iskazima. Takvo misaono okruženje potaknulo je postkoncilsku obnovu kršćanske etike. Kad je pak, bioetika u pitanju, od presudne je važnosti da se istraži i shvati u kojoj su mjeri određeni filozofski koncepti i kategorije ovisni o prešutno prihvaćenim paradigmama prirodnih znanosti koje su danas uglavnom napuštene. Između kršćanstva i kulture postoji povijesna uvjetovanost koja nas poziva na pokretanje novih istraživanja što ih kao posljednicu nameću nova pitanja otvorena otkrićima znanosti, povijesti i filozofije. Čovjeka se treba poimati kao Božjeg partnera, a stvoreno cijeniti kao »dobro« (Post 1, 31a). Tako doprinos kršćanske etike u suvremenim bioetičkim problematikama ne treba tražiti u sferi nagonskog, nužnog i prisilnog, tj. biološkog ili fizikalnog, nego u sferi slobodnoga i racionalnoga oko kojih se konstituira i sedimentira prava čovjekova bogosličnost. Kršćanska etika svoju autonomiju utemeljuje na teonomnom elementu. Dalje nam autor progovara o ideji stvaranja jedne dosljedne etike života, o njezinom značenju i problemima. Nasuprot antropocentrizmu i radikalnom biocentrizmu, koje autor kritizira, svakako je potrebno poradići na postavci mudrosnog prevladavanja između antropocentrizma i biocentrizma. Cjelinu o metamorfozama etičke svijesti autor završava govorom o ljudskom dostojanstvu, naglašavajući ozbiljan problem kad se samo deklarativno štiti ljudsko dostojanstvo. Hvale su vrijedne kako deklaracija UN-a o ljudskim pravima tako i deklaracija UNESCO-a o ljudskom genomu i ljudskim pravima, kao i mnogi drugi protokoli. Međutim, ukoliko se uistinu hoće poštivati ljudsko dostojanstvo onda to ne smije ostati samo na deklarativnosti, nego se mora upoznati potpuni značaj i smisao supstancije ljudskog dostojanstva.

U samom početku govora o metamorfozama bioetičke svijesti autor napominje kako je čovjek u samome sebi svjestan svoje nesavršenosti, a ipak usprkos tome neograničen u svojim željama. Nerijetko, budući da je slab, on čini i ono što ne bi htio, a što bi htio – ne čini. Muči ga podijeljenost u njemu samom, a otud se rađaju brojni razdori u samom društvu. Jedne od dramatičnosti tog stanja odvrata praktični materijalizam, a druge bijeda sprječava da o tom stanju razmišljaju. Premda se stječe dojam kako je autor u svojem pisanju prije svega okrenut bioetici koja promatra biologiju i medicinske znanosti, ipak pozornijim čitanjem jasno možemo uvidjeti širinu i sveobuhvatnost koju autor raspoznaje u bioetici i stavlja pred čitatelje. Autor zaključuje kako je kroz bioetički valutativno-normativni diskurs potrebno ublažiti, ako ne i eliminirati svaki oblik naturalizma, tj. naturalističkog induktivizma, kao i metafizičkog deduktivizma. Primat tehnike nad etikom sve je očitiji, kao i primat materijalnog nad duhovnim. Pretvaranje medicinske znanosti u tehniku posljedično je dovelo do pretvaranja liječnika u tehničara, inženjera. Tako liječnik-tehnokrat ulazi u širi, ali ipak ograničen sloj ljudi koji tvore tzv. tehnokraciju, tj. vladavinu tehnike od tehničkog načina mišljenja do postupanja sa stvarima i procesima. S pravom se možemo pitati: a gdje je tu, i što je čovjek?

Gaudium et spes nas uči kako je Crkva svjesna da su tijekom njezine duge povijesti među njezinim članovima, klericima i laicima, bili i oni koji su se iznevjerili Božjem Duhu. Tako je Crkva svjesna i danas snage poruke koju naviješta i slabosti onih kojima je povjereni Evanđelje. Što god povijest sudila o tim nedostacima, mi ih moramo biti svjesni i protiv njih se boriti da ne nanose štetu širenju Evanđelja.

Autor nas u tom pravcu podsjeća na probleme s kojima se širenje evanđeoske poruke konstantno susreće, poput primjerice: pragmatički mentalitet (stavljanje naglaska na ostvarenje koristi i povećanje tehničke moći), ekonomizacija života i društvenih odnosa, konzumerizam i hedonizam, praktični materijalizam, individualizam te pojava *New Agea*. Autor smatra kako je najveći problem što se Crkva u svim tim problemima jednostavno pogubila, bolje rečeno nije se snašla, kao da se ponekad čini kako se sve to ne tiče Crkve i vjernika. Odgovor na ovu krizu najlakše će dati teolog kroz već navedene *auditus fidei* i *intellectus fidei*. Odgovori su, dakle, prije svega u Sv. Pismu, Evanđelju, Učiteljstvu, zatim u smjernicama koje nam nudi II. vatikanski sabor. Neophodna je stoga obnova jedinstva kršćanskoga života. Kršćanska duhovnost, koja svoje temelj crpi u Duhu Božjem, koji

je svoj vrhunac doživio u osobi Isusa Krista, o kojemu svjedočanstvo imamo u Evanđelju koje u svojoj srži govori o ostvarenju Kraljevstva Božjega i nove pravednosti, sa svojom teocentričnošću, mora vjerno i strpljivo usprkos svim nedaćama prakticirati vrijednosti Kraljevstva u svijetu, živeći u iščekivanju konačne uspostave Božje vladavine u svijetu po drugom slavnom dolasku Sina Čovječjega. Autor na kraju poziva na ozbiljno shvaćanje činjenice preobražene ljudske svijesti u suvremenom svijetu koja ima očiglednih poteškoća sa živom, zainteresiranom i egzistencijalno angažiranom reakcijom na poticaje uvriježenoga posredovanja konkretnog iskustva živoga Boga u Isusu Kristu.

Već smo se navikli, kad je u pitanju Tonči Matulić, da iz njegova pera do čitatelja dopiru poučni, jasni, metodološki dobro pripremljeni i znanstveno argumentirani radovi. Međutim, sve navedeno i puno više od navedenoga vrijedi za iznimno dobro konceptualno osmišljeno i čitatelju prezentirano djelo *Metamorfoze kulture*. Mišljenja sam kako će ovo djelo, naravno ukoliko ga znanstvena zajednica prepozna, uvelike doprinijeti premošćivanju razlika između, ponajprije, prirodnih znanosti a onda svakako između filozofije i teologije. Svaka metamorfoza Crkve koja nije plod evanđeoskog obraćenja, podložna je sustavnoj teološkoj prosudbi u svjetlu Evanđelja. Slobodno mi je reći, kako je djelo *Metamorfoze kulture* kao teološko prepoznavanje znakova vremena u ozračju znanstveno-tehničke civilizacije, i samo po sebi znak vremena.

Mile Marinčić

Miguel Abensour

Demokracija protiv države

Prijevod: Dragutin Lalović

Disput, Zagreb 2007.

O demokraciji i državi napisano je mnoštvo knjiga, stoga vjerojatno nikoga ne iznenađuje pojavljivanje nekog novog naslova o toj temi. Niti knjiga M. Abensoura *Demokracija protiv države* ne bi imala važno značenje kada ne bi odgovarala svrsi i trenutku naše političke svakodnevnice. Čini se, nema sumnje, iako smo konstituirali suverenu državu, nalazimo se u post-državnom i post-suverenističkom vremenu jer je (nacionalna) država povijesno prevladan oblik političke zajednice građana.

Opće je mišljenje da je doba države i državnosti na izmaku i da nastupa postmoderno doba, doba globalizacije i kozmopolitizma. Hegelovim jezikom kazano, država postoji, ali više nije zbiljska. Stječe se dojam da svi znaju što je to država i da ne postoje nevolje s određenjem tog pojma.

Taj će misaoni stereotip Abensour naznačiti u svojoj knjizi kao spoznajnu zapreku s kojom se neminovno suočava svaka znanstvena zapreka o državi ne samo kod nas i ne samo u posljednje vrijeme. Na početku svoje knjige u uvodu Abensour navodi sintagmu 'demokratska država' koju Tocqueville koristi u svojoj knjizi *Demokracija u Americi* s kojom želi pokazati da se hučni val demokracije želi položiti u ležaj države. Tako konstruirana sintagma 'demokratska država' pokazuje nerazumijevanje osnovnih filozofsko-političkih pojmova jer s tranzicijom nacionalnih država nešto se događa i s demokracijom. Tocqueville se pita, nije li za demokraciju ležaj države Prokrustova postelja? Tim pitanjem Tocqueville nagoviješta dvoumice o demokraciji koja krije paradokse koji je nastavaju. On smatra da demokracija koja počiva na načelu suverenosti naroda može izroditi nečuven oblik despotizma, koji je teško imenovati. Veoma lako ona može funkcionirati kao iluzija i iskazivati se kao oblik dominacije koji će biti tim opasniji zato što se skriva pod prividom slobode. Drugi i još važniji mislitelj demokracije i države kojeg Abensour navodi je K. Marx. U posljednje vrijeme, zamjećuje Abensour, kao da se ublažuje tendencija tretirati Marxa kao »krepanog psa«. On se pita je li vrijeme nekrologije završeno i počinje li vrijeme objašnjenja s njime. Po Abensouru povratak Marxu znači povratak pluralnosti, zato Marxa treba prihvaćati u njegovoj misaonoj posebnosti i jedinstvenosti nikako kao inspiratora pokreta, stranke ili režima. Marx je imao običaj izjavljivati: »Sve što znam jest da ja nisam marksist«. S tog gledišta, jedan je od blagorodnih učinaka propast marksističkih režima, koji se pogrešno predstavljaju kao socijalistički, u tome što nam je vratila Marxa, Marxa oslobođenoga ideoloških skrućivanja koja su uzdigla pravi zaslon između nas i njega. Tek se u dvadesetim godinama prošlog stoljeća otkrivaju glavni Marxovi filozofski spisi – učinio je to Ržazanov. Michel Henry će predložiti revolucionarno čitanje Marxa u potrazi za zbiljnošću izgubljenom kako kod Hegela tako i kod Feuerbacha koja ne može biti ni jedna druga doli praksa, čisto djelovanje kao takvo.

Marxovi rani spisi predmet su i ishodište gotovo cijelog Abensourvog tematiziranja u ovoj knjizi. Napose Marxov spis iz (1843) *Kritika Hegelova državnog prava* u kojem se

Marx oslanja na moderne Francuze, dopijeva do začudnog, zagonetnog odgovora, prema kojemu bi nastupanje demokracije u njezinoj istinitosti išlo ruku pod ruku s iščezavanjem političke države. Abensouru nije toliko do toga da ponudi novo tumačenje cjeline koliko do nalaženja odgovora na dva bitna upita: koji status Marx pripisuje političkome u tom tekstu, u kojem, nasuprot hegelovskom logicizmu, smjera izlučiti logiku same stvari, u ovom slučaju političke; s druge strane, koji oblik političkog društva ima on na umu kada govori o »istinskoj demokraciji« čije pojavljivanje ide ukorak s nestajanjem države? Abensouru nije stalo do toga da se Marxa ponovo čita u svjetlu nekog vanjskog orijentira, nego da se ponudi unutarnje čitanje, reaktiviranje njegovih pojmova i njegovih slutnji koji preko odnosa spram Machiavellija i Spinoze, omogućuju da se pojmi ustrajno ispitivanje političkoga i praktička volja da se emancipira dotična *Res publica* od teologijskog-političkoga i feudalnih preživljavanja. Abensour želi pokazati da mladi Marx, u filozofijskom ispitivanju koje provodi o političkome, odražava bitan odnos s Machiavellijem utoliko ukoliko je ovaj potonji utemeljitelj moderne, normative političke filozofije, koja počiva na drugim kriterijima i drugim načelima vrednovanja negoli klasična politička filozofija. Abensour smatra da je legitimno pitati se o upisivanju Marxa u makijavelijevski moment. Njemu on upućuje strastveno pitanje o bitku politike. S njime se raspravlja kao sa suvremenikom. Radikalnost uloga u tom razgovoru s Machiavellijem iskazivala bi se s onu stranu »Što činiti?«, ili »Kako djelovati?«. Nije više riječ o odabiru političke opcije, nego o samoj politici. U tom smislu može se potvrdno zaključiti o Marxovu sudjelovanju u makijavelijevskom momentu kojem on upućuje strastveno pitanje o bitku politike, razvijajući ga u brojnim pravcima. U početnim spisima iz 1842. i 1843., napose u članku o mozelskim vinogradarima, Marx pravi konstrukciju umne i demokratske države, neku vrst praktičke borbe demokratskih struja tijekom Francuske revolucije i teorijskih borbi njemačkih filozofa. Središnja tema i lajtmotiv mu postaje sadašnje doba koje jest ili prije treba biti doba politike. Kod Marxa se u općenitom smislu razaznaje jakobinsko nadahnuće i on želi iz Francuske uvesti model revolucionarne države, da izgradi umnu državu. Taj model u svojoj osnovi ima za cilj stvaranje svjetovne države emancipirane od religije. Zahtijeva rušenje starog režima i hijerarhijske strukture, kako bi ih mogla nadomjestiti demokratska republika koja počiva na političkoj jednakosti. Prema Marxu država se treba izvoditi iz umnosti ljudskih odnosa. To djelo treba ostvarivati fi-

lozofija. Zato filozofiji pripada legitimnost propitivanja o političkoj autonomiji. Tu nije riječ o političkoj poziciji koja bi otkrila težnje mladog Marxa. Puno je prije riječ o mišljenju političkoga koje je izradilo logiku države s dvostrukim ognjištem modernog shvaćanja sistema i filozofije subjektiviteta. Država je subjekt i kao takva ona je mišljena kao čisto djelovanje, tj. kao mjesto na kojem se provodi i ispunjuje povratak Duha sebi. Ovdje je svakako prisutna Hegelova spekulativna misao koja ono političko prema Marxu relativizira zbog svoje podređenosti apsolutnom duhu, dok to isto političko kod Marxa biva uzdignuto na razinu apsoluta. Marx političku modernu definira kao epohu javnog prava. Učinci takvog stajališta su iznjednili da se proces totalizacije i poopćenja suprotstave logici privatnog interesa. Na osnovi tog odnosa Marx će temeljiti jedinstvo prirode i države kao sustav slobode koji pristupa statusu istinskog političkog kozmosa. Slijedimo li Marxov spis iz 1843. možemo zaključiti o rađanju nove kritičke znanosti koja objašnjava zakone podrijetla postojanja države. Te zakone ne bi trebalo nalaziti u državi samoj već u materijalnim uvjetima života građanskog društva i ekonomskim strukturama društva. Pišući *Kritiku Hegelova državnog prava* Marx je htio da se ona čita kao epistemologijska kritika nošena znanstvenim smjerom koji skrbi o tome da pokaže hegelovske nedostatke i da nasuprot tim nedostacima otkrije istinsko određenje instanci društvenih odnosa u povijesti. Pojmovni aparat te kritike otkriva birokratsku predodžbu o svijetu i društvenom totalitetu koja državu smatra odijeljenim, autonomnim entitetom i koja joj pripisuje prekomjernu vlastitu da bude jedini agent, jedinstveno mjesto djelovanja društva. Marxova analiza kreće se u smjeru traganja za istinskim subjektom političkog. Zato će on najprije odvratiti pozornost od države i usmjeriti se prema građanskom društvu i obitelji. On svoje istraživanje slijedi sve do toga da može građansko društvo i obitelj dovesti u vezu s nekim subjektom, ognjištem izvorne aktivnosti demosa ili točnije totalnim demosom. Individue kao mnoštvo konstituiraju državu, a to je ono do čega je Marxu stalo i po tome se on znatno razlikuje od Hegela, kod koga se država izvodi iz djelatnosti ideje. Pridržavamo li se Marxova filozofijskog načela prema Abensouru u kritici iz 1843. treba polaziti od zbiljskog subjekta i promatrati njegovu objektivaciju. Tim putem Marx nam predočuje savršenu adekvaciju između demokracije kao samoodređenja naroda i filozofijskog načela koje joj je svojstveno, budući da s demosom stupa u egzistenciju i u svoju istinu zbiljski subjekt, korijen povijesti u moderni. U demo-

kraciji postaje razvidno rješenje problema ustava koji se konstituira prema egzistenciji ne samo po sebi ili prema biti. U demokraciji on se svodi na svoj zbiljski temelj, na zbiljskog čovjeka i na zbiljski narod i biva postavljen kao njegovo vlastito djelo. Kazati da se problemski element države nalazi izvan nje same znači misliti postojanje države u njenom istinskom subjektu koji nije ništa drugo nego istinski narod koji čuva tajnu značenja problema koji muči modernu državu, ono što daje u obliku implicitnog obzora smisao političkoj državi i ujedno je relativizira je pluralni, masivni, mnogoliki život demosa. U tom je smislu znakovita Marxova kritika koju upravlja protiv hegelovskog prikazivanja ideje ustava. Prema Marxovoj kritici, Hegel ustav ne misli kao razvoj države koji bi preuzeo brigu oko različitih vlasti koje je tvore u njihovoj posebnoj biti. Zato će Marx optužiti Hegela da ne misli političko; hegelovsko kretanje mišljenja odgovara tek logičkoj shemi, odnosno odnosima ideje i njezinim momentima daleko od svakog uključivanja u politički element. Hegelu je polazna osnova apstraktna ideja čiji je razvoj u državi političko ustrojstvo. Ta ideja premašuje ono političko. Ona je samo ono apstraktno u političkom elementu. Marx iz toga zaključuje da Hegel ne daje adekvatno rješenje, zato što ne prihvaća dijalektiku političkog iskustva. On se, prema Marxu, zadovoljio misaonim konstruktom koji državu misli polazeći samo od logičko metafizičkih određenja. Marx očekuje od filozofije da mišljenju omogući utjeloviti se u političkim određenjima. Takvo mišljenje će proizvesti kategorijalni aparat svrhovit za promišljanje demokratskih određenja. Na tom tragu Abensour će uputiti značajno pitanje Marxovu tekstu iz 1843.: radi li se tu o modernoj demokraciji? Odgovor na to pitanje za Abensoura može biti samo potvrđan. Marx se prema njemu pokazuje ne samo brižljivim u razlikovanju različitih momenata narodnog života nego uz to on demokraciju karakterizira upravo kao politički oblik u kojem se bdiye nad time da nijedan moment ne prekoračuje svoje funkcije i ne zadire u druge sfere. Ono što Abensour smatra vrijednim kod Marxa je mišljenje istinske demokracije, oblika koji nadvladava apstrakciju moderne države a da pritom ne niječe opstojanje niti nužnost političke sfere. Slobodan čovjek, neotuđen, neograničen demos zbiljsko je načelo te političke zajednice. Marxova je specifičnost to što istinsku demokraciju misli u znaku jedinstva, kao stalno prožetu voljom za podudaranjem sa sobom. Pozadina takvog mišljenja je neprihvatanje društvenih podjela koje se odlikuju priznavanjem legitimnosti sukoba u društvu. Abensour smatra da je jedinstvo u političkom tijelu dvosmislena stvar, i to je ono što Marx nije

dobro shvatio, smatra Abensour, jer on u jedinstvu vidi naprosto pozitivno dobro ne sumnjajući da može postojati neki odnos provedbe sukoba i slobode. Dovodeći političku objektivaciju u vezu sa subjektom uzdignutim u položaj suverenosti, shvaćene u političkom smislu, ali poglavito u metafizičkom smislu kao samonazočnost, Marx demokraciju promišlja izvan sukoba. Marxa naprestance opterećuje teškoća korištenja termina totalni demos smatra Abensour i zato će on u svojoj protuhegelovskoj ofenzivi vrednovati jedinstven, djelotvoran, subjekt, narod na koji se ustav kao politička objektivacija stalno upućuje. Iako je Marx toliko revno želio pokazati u hegelovskom mišljenju jak utjecaj logike na shvaćanje političkoga, ipak modernoj metafizici prepušta da ona na neki način bez svog znanja regulira njegovu vlastitu analizu političkog zazivanja demosa. Možemo se pitati ostavlja li Marx mjestu za pluralnost pojedinačnih individua? Uspijeva li misliti ono određujuće kako bi ponovo pronašao političko pitanje pokretačke snage? Na žalost Marx ne uspijeva ustrajati na području političkoga, kao da je suživot ljudi prenio na drugi plan, nadomješćujući totalni demos kolektivnim radnikom i pitanje demokracije zamijenio komunizmom. Glede komunizma Marx će reći:

»Taj je komunizam, kao dovršen naturalizam – humanizam, kao dovršen humanizam – naturalizam, on je istinsko rješenje sukoba između čovjeka i prirode, između čovjeka i čovjeka (...) on je riješena zagonetka povijesti i znade sebe kao to rješenje.« (str. 116)

Napuštanjem političkog elementa čini se kao da je Marx izgubio svaki smisao za političko i njegovu svojevrsnost. Lako se složiti s M. Rubelom da se Marxovo djelo izgradilo na kolegzistenciji kritike politike i kritike političke ekonomije. Abensour se ne slaže s apsolutnim gubitkom političkog elementa kod Marxa. On smatra da je ono što je ugledalo svjetlo dana 1843. pod imenom istinske demokracije nije posve nestalo, već da je ustrajalo kao skrivena, latentna dimenzija koja će se pojaviti u analizama koji se odnose na parišku komunu iz 1871. Komuna postaje događaj i skrivena tajna vladavine radničke klase, pronađeni politički oblik socijalne emancipacije radnika. Problematika koja se javlja 1843. osjetno je obogaćena 1871. Poput naroda, komuna se predstavlja kao subjekt koji je sebi samome vlastita svrha. U njoj kolektivna volja traga za vlastitim političkim očitovanjem. Veličina komune je bila u tome što je stupila u egzistenciju protiv svih državnih oblika koji su joj nijekali pravo na egzistenciju. Slično njoj, karakter i smisao demokracije očituje se kao odbijanje sinteze, odbijanje poretka, kao izumljivanje u vremenu političkog odnosa koji u

svojoj pluralnosti, svojoj mnogostrukosti premašuje i prevladava državu. Marxov spis iz 1843. i njegovo tumačenje formule modernih Francuza imaju vrijednost protudržavnog totalitarizma podobnog pojaviti se svugdje i proizvoditi nove plodove. Knjiga M. Abensoura je pisana upravo iz te pobude, da proizvede nove plodove. On to najbolje čini kada obogaćuje mišljenje eksplikacijom logike demokracije u borbi s logikom dominacije. Dvojnost do koje je Abensour stalo karakterizira modernu državu koja se iskazuje kao samoograničenje moderne države koja ustavom utvrđuje i jamči ograničenje političke vlasti. Pojedinci i društvo svoj smisao i svrhu ostvaruju jedino putem demokracije. Stoga se na Abensoura gleda kao na navjestitelja dobre vijesti koji navješćuje da sve u korijenu ovisi o demokraciji. Knjiga *Demokracija protiv države* prevedena je na nekoliko svjetskih jezika. Napisana je na 163. stranice, sastoji se od predgovora drugom izdanju, predgovora, uvoda, šest poglavlja i zaključka. Uz to knjigu koja je sada dostupna u izdanju Disputa, biblioteka »Čari političkog« sadrži dva dodatka od kojih je jedan djelo našeg vrsnog prevoditelja profesora politologije D. Lalovića, prevoditelja knjige. Na kraju knjige nalaze se bibliografija M. Abensoura i kazalo imena. Ovom se knjigom M. Abensour kao politički filozof po prvi put predstavio našoj intelektualnoj javnosti nudeći duhovnim sladokuscima zanimanje za ono političko mišljenje koje je predstavljalo velik problem u djelima naših prethodnika. Abensour pokazuje to političko na drugi način kao uprizorenje i valjanost tematiziranja o novom promišljanju demokracije i države.

Zdravko Perić

Steven Pinker

Prazna ploča

Moderno poricanje ljudske prirode

Prijevod: Martina Gračanin i
Martina Čičin-Šain
Algoritam, Zagreb 2007.

Istina, može začuditi da se 24 godine nakon Wilsonove knjige *O ljudskoj prirodi* (1978.) pojavljuje knjiga koja ponovo razotkriva ispraznost svjetonazora prazne ploče. Pod-

sjetimo kako je uostalom Wilsonova knjiga *Sociobiologija. Nova sinteza* (1975.) dočekana kao prijetnja svjetonazoru prazne ploče. Naime, svako je pojavljivanje knjige iz evulucijske psihologije praćeno brižnim okom »praznopločarskih« teoretičara jer kako pokazuje Steven Pinker u svojoj knjizi *Prazna ploča. Moderno poricanje ljudske prirode* (*The Blank Slate. The Modern Denial of Human Nature*, 2002.) teorija prazne ploče još je uvijek vrlo privlačna utopijska vizija koja još uvijek čvrsto obećava da će rasizam, seksizam i klasne predrasude učiniti neodrživima a u središte je pažnje stavila odnos prema djeci, urođeničkim narodima i najnižim slojevima društva. Međutim, dogma o praznoj ploči ipak ima svoju mračnu stranu – iza humanocentrične ideje o ravnopravnosti ipak se nazire represija. Naime, dovoljno je podsjetiti da prema svjetonazoru prazne ploče roditelji navodno mogu svoju djecu oblikovati prema poželjnim obrascima koje im roditelji sami pripisuju.

Osim toga znanstvenici utopijske vizije često generiraju pogrešno shvaćanje evulucijske psihologije, interpretirajući je da navodno proklamira ljudsko ponašanje kao genetski determinirano. Navedeno, dakako, nije točno: naime, evulucijska psihologija ističe da geni ne uzrokuju naše ponašanje – oni nas samo mogu predisponirati za određene oblike ponašanja. Tako Pinker veliku pažnju posvećuje Wilsonovoj knjizi *Sociobiologija* koja je svojim idejama evulucijske biologije i genetike sedamdesetih godina bila nezamisliva uvreda za znanstvenike s utopijskim vizijama.

Dakle, sažeto rečeno: Pinkerova se knjiga *Prazna ploča. Moderno poricanje ljudske prirode* bavi ljudskom prirodom – odnosno naslijeđenim spoznajnim i emocionalnim sposobnostima *homo sapiensa*. Takvi obilni dokazi da nam je svima zajednička ljudska priroda nikako ne znače da su nam u prirodi i *razlike* među pojedincima, rasama ili pak spolovima. Pritom se sličnostima bave evulucijski psiholozi a razlikama genetičari ponašanja. Mala napomena – što se tiče odrednice rase, Pinker se povodi za određenjem biologa koga antropologa Vincenta Saricha koji ističe da je rasa tek golema obitelj čiji su se pripadnici u određenoj mjeri međusobno *parili*.

Steven Pinker obično se navodi kao jedan od najutjecajnijih evulucijskih psihologa današnjice, koji istražuje evuluciju ljudske prirode, a u ovoj je knjizi pomno ispitao tri dogme koje su posljednjih stotinjak godina sustavno negirale ljudsku prirodu i pritom opovrgava sve moguće strahove o tome da biologistička uvjerenja navodno ugrožavaju ljudske vrijednosti. Pinker te doktrine naziva 'prazna ploča', 'plemeniti divljak' i 'duh u stroju'. Tako

prema dogmi o praznoj ploči trajna ljudska priroda ne postoji. Naime, Pinkerovom kritičkom oštricom rečeno, radi se o »prazno-pločarskoj« dogmi koja proklamira da ništa u umu nije prirodno, dakle, naslijeđeno. Nadalje, dogma o plemenitom divljaku nevinno proklamira da se ljudi radaju dobri, a da ih, eto, *zločesto* i *sivo* društvo unazadi i pokvari, a dogma koju Pinker naziva *duh u stroju* nastoji pokazati da svatko od nas posjeduje dušu koja je posve neovisna o biologiji, odnosno radi se o teoriji koja počiva na nespontanom »mi« koje može izabrati bolje društveno uređenje. Naime, doktrina prazne ploče, plemenitoga divljaka i duha u stroju odgovaraju empirizmu, romantizmu i dualizmu, što znači da su logički neovisne jedna o drugoj, ali se u praksi ipak često nalaze zajedno. Tako u predgovoru knjizi Pinker pokazuje kako doktrina o praznoj ploči (*tabula rasa*, što bi određene značilo, kako pokazuje Pinker, *izgrebena ploča*), koja se obično pripisuje Johnu Lockeu iako je on rabio jednu drugu metaforu – metaforu bijeloga papira bez ikakvih znakova na sebi, figurira kao sveta doktrina današnjega čovječanstva, gdje ljudska priroda ima status modernoga tabua. Nadalje, dogma o plemenitom divljaku obično se, kao što je poznato, pripisuje Rousseau, a zapravo potječe od Drydenove drame *Osvajanje Granade* (1670.). Isto se tako dogma o duhu u stroju pripisuje Descartesu, iako je prepoznatljivo ime tog doktrini dao tri stoljeća kasnije Descartesov protivnik, filozof Gilbert Ryle. Te su dogme temelj utopista, točnije pobornika radikalne znanosti, koji se temeljito suprotstavljaju idejama evolucijske biologije i genetike ponašanja, ukratko – priči o *sebičnim genima*, koju su proklamirali William Hamilton i Richard Dawkins. Tako Pinkerova knjiga, ukratko rečeno, prikazuje sukob između tragične (evolucijska psihologa, genetika ponašanja) i optimistične vizije (radikalna znanost koja zastupa »prazno-pločarsku« dogmu) čovječanstva te pritom upozorava kako nitko nikada nije imao nevolja zato što je rekao da je nasilje u potpunosti naučeno. Odnosno:

»Tko god upotrijebi riječi 'nasilje' i 'biologija' u istoj rečenici može biti optužen za rasizam i ta je činjenica utjecala na intelektualnu klimu što se tiče nasilja« (str. 392).

Udruženim snagama teorija prazne ploče i plemenitoga divljaka proklamiraju da je nasilje naučeno ponašanje i time izražavaju optimistično stajalište da se nasilje može eliminirati, i to dobrohotnim socijalnim programima, a ne kaznenim mjerama, kao što nas drže »daleko od pogubnog stajališta da su neki pojedinci, klase ili rase po prirodi nasiljniji od drugih« (str. 390). Pritom Pinker iznosi i neke zaprepašujuće činjenice, istine. Navedimo

primjer: komarac koji ubode žrtvu i zarazi je malarijom čini upravo ono za što ga je evolucija stvorila, te Pinker pritom apstrahira:

»Isto vrijedi i za nasilje među ljudima: ono ne mora biti bolest da bi ga se isplatilo suzbijati. Upravo je uvjerenje da je nasilje odstupanje od norme ono što je opasno, jer nas navodi na to da zaboravimo kako lako nasilje može buknuti i ondje gdje vlada mir« (str. 391).

Dakle, potpuno je za očekivati da Pinker kao evolucijski psiholog izaziva kritike političke ljevice i političke desnice. Tako ga kritiziraju npr. marksisti, kao što je genetičar Richard Lewontin i paleontolog Stephen Jay Gould, ali jednako tako i desničari koji ga optužuju da nastoji potkopati religijsku osnovu moralnosti. Što se tiče spomenutih marksista, radi se upravo o dvojici znanstvenika koji su povodom Wilsonove *Sociobiologije* objavili kritički manifest pod naslovom »Protiv *Sociobiologije*«, gdje su Wilsona proglasili ni više ni manje nego zagovaračem eugenike, društvenog darvinizma i Jensenove pretpostavke o uređenoj razlici u inteligenciji. Naime, Gould, Lewontin i britanski neuroznanstvenik Steven Rose figuriraju kao intelektualna prethodnica pokreta radikalne znanosti koja sustavno negira genetiku ponašanja, sociobiologiju, evolucijsku psihologiju i neuroznanost, koja se bavi politički osjetljivim temama, kao što su razlike u spolovima i mentalne bolesti. Zamjetno je da cjelokupnu znanstvenu tragičnost evolucijske psihologije Steven Pinker pojašnjava na primjeru Wilsonove *Sociobiologije* koja je svojim idejama evolucijske biologije i genetike sedamdesetih godina bila nezamisliva uvreda za znanstvenike s utopijskim vizijama dogme prazne ploče, dogme plemenitoga divljaka te s utopijskim vizijama dogme duha u stroju. Usprkos ovim napadima i s lijeve i desne političke strane, Pinker je ovom knjigom doista pokazao da je upravo odbacivanje dogme prazne ploče bacilo mnogo više svjetla na psihološko jedinstvo ljudskog roda nego na bilo kakve razlike. Tako je poznata činjenica da genetička raznolikost postoji u svim vrstama, ali je u *homo sapiens* ta raznolikost manja nego u ostalih vrsta. Pritom Pinker napominje da su kvantitativne razlike u biološkim mjerilima male i znatno su pritom izraženije među pojedincima *unutar* etničke skupine nego *među* etničkim skupinama ili rasama, što upravo potkopava mogućnost bilo kakve sulude rasističke ideologije.

Tako ovom »antipločarskom« knjigom Pinker zaključuje da bi rasprava o tome je li jači utjecaj gena ili pak utjecaj okoline zaista trebala biti gotova, odnosno barem se nadamo da bi trebala biti. Pritom upućuje na članak psihologa Erica Turkheimera »Tri zakona genetike ponašanja i što oni čine« (*Current Directions*

in *Psychological Science*, 5, 2000.) kojim je spomenuti psiholog objavio kraj rasprave o genima i okolini, odnosno gdje raspravlja o tri zakona genetike ponašanja koji negiraju dogmu o praznoj ploči, a koje Pinker označava najvažnijim otkrićem u povijesti psihologije. Navedimo, dakle, kako glase ta tri zakona genetike ponašanja koje inače ne prihvaća većina psihologa kao što ih ne želi razumjeti ni većina tzv. intelektualaca. Prvi zakon: sve su značajke ljudskog ponašanja nasljedive; točnije – konkretne karakteristike ponašanja koje očito ovise o sadržaju koji osiguravaju dom ili kultura nisu, naravno, uopće nasljedive. Drugi zakon: utjecaj odrastanja u istoj obitelji manji je od utjecaja gena. Treći zakon: velik dio varijacija u složenim značajkama ljudskoga ponašanja ne može se objasniti ni utjecajem gena ni utjecajem obitelji. Tako prvi zakon, kako ističu genetičari ponašanja, govori o nasljeđivanju mentalnih obilježja, drugi zakon o odsutnosti utjecaja zajedničke okoline, a treći zakon o važnosti utjecaja jedinstvene okoline. Zadržimo se ukratko na drugom zakonu genetičara ponašanja koji kaže da odrastanje u određenoj obitelji utječe malo ili nimalo na nečiju ličnost i intelekt. Dakle, nije sve u genima; odnosno, otprilike polovica varijacija u ličnosti, inteligenciji i ponašanju potječe od nečega u okolini, tako da se mora govoriti o nekom neuhvatljivom faktoru. Odnosno, kao što navodi Judith Rich Harris – možda bismo ipak trebali potražiti nešto što postoji izvan doma. Naime, Judith Rich Harris taj neuhvatljiv faktor okoline koji oblikuje ličnost naziva teorijom grupne socijalizacije, kojom upozorava da se socijalizacija događa u grupi vršnjaka; djeca ne žele postati odraslima, nalik svojim roditeljima. Odnosno, određeni je – nije da roditelji nisu bitni; oni su jako važni, ali ponašanje roditelja dugoročno ne formira inteligenciju i ličnost djece. Dakako da je Harris navedenim stavom izazvala brojne kritičke invective kako ona navodno želi osloboditi roditelje od odgovornosti za život djece. Navedeno nikako nije točno jer, kako ističe Pinker, njezini su kritičari zanemarili sljedeće, a što je upravo istaknula sama Harris: »Mi možda ne držimo njihovu budućnost u svojim rukama, ali svakako držimo njihovu sadašnjost – i imamo moć doista zagorčati tu sadašnjost« (prema Pinker, 2007., str. 495). Ili, kao što pokazuje Pinkerova knjiga, učinak odgoja roditeljskog para na djecu začuđujuće je mali: npr. djeca koja odrastu u istom domu jednako su različitih karaktera kao i djeca koja su rastavljena na dan rođenja. Odnosno, kao što je istaknuo Halil Džubran: »Tvoja djeca nisu tvoja djeca. (...) Možeš im pružiti svoju ljubav, ali ne i svoje misli, jer oni imaju vlastite« (str. 315). Upravo je navedene stihove Judith

Rich Harris uvela kao epigraf svojoj knjizi *The Nurture Assumption* (1998).

Pritom se sva tri zakona genetike ponašanja mogu numerički sažeti: geni 50 posto, zajednička okolina 0 posto, jedinstvena okolina 50 posto; odnosno, geni 40–50 posto, zajednička okolina 0–10 posto, jedinstvena okolina 50 posto. Navedeno upravo, ističe nadalje Pinker, potvrđuju jednojajčani blizanci koji dijele pedeset posto sličnosti bez obzira na to odrastaju li zajedno ili pak odvojeno.

Zaustavimo se ukratko na knjizi *The Nurture Assumption* (1998) Judith Rich Harris gdje je ta neovisna znanstvenica ta tri zakona genetike ponašanja izvukla iz stručnih časopisa u javnost i pokušala je navesti javnost da prepozna implikacije tih zakona; odnosno, da su općeprihvaćena mišljenja o odgoju djece pogrešna i među stručnjacima i među onima koji ih pomno slušaju. Naime, pokazala je da je većina savjeta koje dijele stručnjaci za odgoj pogrešna. Pinker ipak smatra da Harris nije riješila tajnu trećeg zakona jedinstvene okoline koja se ne može pripisati ni genima ni obitelji. Naime, uvjeren je da se djeca socijaliziraju – da usvajaju sustav vrijednosti i društvene vještine iz svoje kulture – pod utjecajem vršnjaka, a ne obitelji, ali pritom nije uvjeren da utjecaj vršnjaka objašnjava kako djeca razvijaju ličnost. Naime, Pinker nije uvjeren kao što Harris tvrdi da utjecaj vršnjaka objašnjava kako djeca razvijaju ličnost, odnosno njegovim riječima: »Socijalizacija i razvoj ličnosti nisu jedno te isto, a ako utjecaj vršnjaka može objasniti prvo, to ne znači da objašnjava i drugo« (str. 490). To nešto što moramo uključiti upravo je, ističe Pinker, pitanje sudbine, koju kao predznanstveni pojam Pinker uvodi na temelju istraživanje same Harris koja je citirala ženu koja je pedesetih godina prošloga stoljeća živjela u nekom zabitom indijskom selu i kad su je pitali što misli u kakvog će čovjeka izrasti njezin sin, slegnula je ramenima i rekla: »To je zapisano u njegovoj sudbini, nije važno što ja želim.« Naime, »staru ideju sudbine – u smislu sreće koju je nemoguće kontrolirati, a ne u smislu stroge predodređenosti – moguće je pomiriti sa suvremenom biologijom ako se sjetimo koliko mnogo prilika za djelovanje sreća ima u procesu razvoja«, ističe Pinker (str. 493).

Pinker nadalje upozorava kako su devedesete godine prošloga stoljeća proglašene stoljećem mozga, kada se roditeljima govorilo da su upravo oni odgovorni za mozak svoje djece te su se prve tri godine života opisivale kao ključno razdoblje u kojem djetetov mozak treba stimulirati kako bi se pravilno razvijao. Tako su neki pobrkali eksperimente kojima se isticao razvoj dojenačkog mozga s ekspe-

rimentima u kojima se tvrdi da odraslima čini dobro ako nekoliko minuta slušaju Mozarta. Upravo su i ova istraživanja u međuvremenu diskreditirana. Tako je stručnjak za kognitivnu neuroznanost Jon Bruer u svojoj knjizi *Mit o prve tri godine (The Myth of the First Three Years, 1999)* pokazao kako te čudne tvrdnje nemaju apsolutno nikakvih znanstvenih temelja. Naime, nijedan psiholog nije dokumentirao postojanje nekog razdoblja ključnog za kognitivni razvoj ili razvoj jezika a koje završava u trećoj godini. Podsjetimo samo na UNICEF-ovu akciju »Prve tri su najvažnije!« koju je kod nas promicala Maja Vučić, UNICEF-ova posebna izaslanica za roditelje i bebe (<http://www.prekinilanac.org/show.jsp?page=62884>). Tako 19. poglavlje o djeci Pinker završava prilično pesimističnim tonom kako razočarava spoznaja da ne postoji algoritam za odgoj sretnog i uspješnog djeteta.

Riječ je, zaista, o knjizi koja osvaja. Istina, u sâmoj knjizi ima i nekih jednoznačno određenih tvrdnji, kao što je tvrdnja da je Hitler bio etički vegetarijanac. Naime, trebalo bi dodati, s obzirom na ono što je napisano o grozomornom nacističkom vegetarijanstvu, da Hitler vjerojatno nije bio u potpunosti vegetarijanac, kao i da postoje brojne debate o razlozima njegova vegetarijanstva (usp. Boria Sax, *Animals in the Third Reich: Pets, Scapegoats, and the Holocaust, 2000.*), odnosno da je neko vrijeme bio vegetarijanac iz zdravstvenih, dakle, pragmatičnih razloga, ali upućivanja na Saxova istraživanja ili pak istraživanja sociologa Arnolda Arlukea u Pinkerovoj knjizi ne pronalazimo.

Na kraju možemo se samo nadati da će iznimne prevoditeljice Martina Čičin-Šain kao i Martina Gračanin, od kojih posljednja navedena prevoditeljica trenutno u Americi radi na doktoratu iz područja kognitivne lingvistike na MIT-u, uskoro prevesti i najnoviju Pinkerovu knjigu *The Stuff of Thought. Language as a Window into Human Nature* iz 2008. godine.

Završno istaknimo, kako izgleda, svake se godine pojavljuje sve više istraživanja (što pokazuje i Pinkerova knjiga) koja potvrđuju evulucijske hipoteze o ljudskom umu, i koja pokazuju da je rođena nova paradigma kojom je standardni model društvenih znanosti koji je poticao radikalnu podjelu između društvenih i prirodnih znanosti doveden potpunosti u sumnju. Naime, njegovo mjesto zauzima darvinijanski model. Konačno!

Suzana Marjanić

Michael Ruse, Joseph Travis (ur.)

Evolution

The First Four Billion Years

The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (MA)/ London 2009.

Knjigu *Evolution. The First Four Billion Years (Evolucija. Prve četiri milijarde godina)* izdala je ugledna izdavačka kuća Harvard University Press. Povijest ove izdavačke kuće seže do 1643., dok je izdavačka djelatnost pod sadašnjim imenom ustanovljena 1913. Harvard University Press unutar svoje djelatnosti objavljuje velik i značajan broj radova iz područja filozofije biologije, među kojima se nalaze i radovi nekih od osnivača područja: Ernsta Mayra, Michaela Rusea, Edwarda O. Wilsona i dr. Izdavač Harvard University Press, kao i većina drugih većih izdavača, odlučio se na posebno izdanje knjige iz područja filozofije biologije obilježavajući nekoliko značajnih obljetnica koje padaju u ovoj godini.

U 2009. godini obilježava se nekoliko obljetnica povezanih s teorijom biološke evolucije. Prva od tih obljetnica je dvjesto godina od rođenja Charlesa Roberta Darwina (1809), a zatim stotinu i pedeset godina od izlaska Darwinovog *Postanka vrsta putem prirodnog odabira ili očuvanja povlaštenih rasa u borbi za život* 1859. Uz ove obljetnice vrijedi spomenuti kako je 1809., iste godine kada je Darwin rođen, izašla prva knjiga posvećena isključivo predstavljanju teorije organske evolucije te prva koja je teorijom evolucije objašnjavala nastanak cijelog živog svijeta. Bila je to knjiga *Philosophie zoologique* francuskog botaničara i klasifikatora beskralježnjaka Jeana Baptista Lamarcka.

Knjiga *Evolution. The First Four Billion Years* izdava se kao zaista posebno izdanje među drugim brojnim knjigama tiskanima s istim nagnućem i donekle sličnim sadržajima. Prva posebnost je u obimu knjige koja ima čak 979 stranica, a druga posebnost su urednici, obojica s Državnog sveučilišta Floride. Urednici su Joseph Travis, profesor znanosti o živome (bioloških znanosti) te dobro poznati Michael Ruse, profesor filozofije, suosnivač i urednik vodećeg časopisa iz područja filozofije biologije, *Biology and Philosophy*, suurednik (npr. *Philosophy of Biology* iz 1998. zajedno sa znamenitim Davidom Hullom) i urednik (npr. *The Oxford Handbook of Philosophy of Biology* iz 2008.) brojnih zbornika radova iz

filozofije biologije. Posebnost ovog izdanja je i pisac predgovora, znameniti Edward O. Wilson, dobitnik dviju Pulitzerovih nagrada i pisac poznatog, ali i kontroverznog kapitalnog djela *Sociobiology* iz 1975. (izdanje Harvard University Pressa iz 2000. u povodu 25. godišnjice prvog izlaska, pod naslovom *Sociobiology. The New Synthesis*).

Knjiga *Evolution. The First Four Billion Years* je podijeljena u dva velika dijela. Prvi dio sadrži 16 eseja (str. 1–401) koji prikazuju, kako piše na omotu knjige, »povijest i filozofiju evolucijske biologije, s glavnim empirijskim i teorijskim pitanjima, od specijacije do adaptacije, od paleontologije do evolucijskog razvitka (evo-devo), zaključujući s esejima o suvremenom društvu i političkom značenju evolucijske biologije.« Drugi dio knjige (str. 401–935) doprinosi iscrpnim i informativnim enciklopedijskim prikazom, od pojedinaca značajnih za utemeljenje osnovnih pojmova i načela filozofije biologije, najviše naravno onih blisko vezanih uz teoriju evolucije koja je centralna tema filozofije biologije, do samih tih teorijskih pojmova i načela koji se upotrebljavaju u proučavanju teorije evolucije. Na sadržajima u oba dijela knjige zajedno, svoj doprinos dalo je stotinu i trinaest autora (svi suradnici na knjizi nabrojani su imenom i prezimenom, navođenjem akademskog stupnja, institucije u kojoj rade, znanstvenog interesa, a većini su nabrojani značajniji radovi).

Ovako opsežno djelo nabolje je prikazati kratkim pregledom sadržaja radova. Nakon kratkog predgovora E. O. Wilsona i uvoda M. Rusea i J. Travisa, Ruse u članku »The History of Evolutionary Thought« na pedesetak stranica prikazuje razvoj evolucijske misli od antičkih vremena, Platona, Aristotela i Empedokla (kojem mnogi pripisuju, ali i odriču anticipaciju evolucijske misli), preko judeokršćanskog protivljenja evolucije i prvih ideja o promjenjivosti koja teži napretku (Erasmus Darwin i Lamarck), do Darwina i razvoja teorije evolucije poslije njega. Nabrajajući etape razvoja teorije autor navodi sudionike tog razvoja uz zanimljive relevantne dijelove njihovih životopisa, njihova društveno-politička opredjeljenja i poneku značajnu promjenu gledišta u odnosu na evolucijska načela. Na kraju eseja Ruse navodi i neke od osporavatelja teorije evolucije, kao i društvene i političke implikacije teorije evolucije, posebno naglašavajući stalnu napetost između različitih kršćanskih denominacija s jedne, i sekularne filozofije izrasle na Darwinovoj misli te ateističkog humanizma s druge strane. Uz konvertite i sukobljene strane, Ruse nabraja i one koji pokušavaju izmiriti suprotstavljena gledišta, od kojih je svakako najznačajniji poznati evolucionist Theodosius Dobzhansky.

Drugi esej u knjizi, »The Origin of Life« Jeffrey L. Badaa i Antonia Lazcano, na tridesetak stranica ispituje problem postanka prvog života na Zemlji. Autori najprije spominju malo poznatu Darwinovu zainteresiranost za postanak prvog života (iz Darwinovog pisma prijatelju J. D. Hookeru), jer se Darwin u *Postanku vrsta* jasno odredio kako se ne kani baviti tim problemom. Bada i Lazcano opisuju prve znanstvene ideje i pokuse kojima se pokušalo dokazati kemijsku različitost između nežive i žive tvari te prve abiogenetske tvrdnje kemijske evolucije i pokuse Oparina i Haldanea. Unatoč poteškoćama u utvrđivanju starosti prvog života uslijed brojnih promjena na najstarijem nađenom stijenju, rezultati novih ispitivanja podupiru tvrdnju ranog nastanka prokariotskog oblika života, čim su to uvjeti dopustili. Razmatrajući različite teorije i hipoteze povezane uz postanak prvog života (o dolasku predbiotičkih organskih dijelova iz svemira, prvoj replikaciji i prijelazu prema svijetu RNK/DNK/bjelančevina) autori zaključuju o postojanju značajne pukotine u trenutnom opisu evolucijskog prijelaza između, kako kažu, »predbiotičke sinteze biokemijske tvari i prvog zajedničkog pretka svih živih bića«. Danas ipak smatraju da postoji precizniji opis početka života i usmjerenje gdje tražiti rješenje. Michael Benton u radu »Paleontology and the History of Life« na dvadesetak stranica piše o ulozu paleontologije u razumijevanju evolucije, pogotovo u razumijevanju bioraznolikosti i masovnih izumiranja. Benton navodi dva značajna prikaza slijeda postanka bioraznolikosti, od prvog života do suvremenog čovjeka, kao i zapanjujuće pretpostavke o brojnosti vrsta koje su bivalne ili sada bivaju na Zemlji (250–750 milijuna vrsta). Uzimajući u obzir ograničenja i slabosti fosilnih nalaza, ili njihovo nesavršenstvo, kako je pisao Darwin, autor daje prikaz modela nastanka bioraznolikosti: linearnog (sa stalnim omjerom porasta broja vrsta), eksponencijalnog (eksponencijalnim porastom broja vrsta-krivuljom) i logističkog (slično teoriji isprekidane ravnoteže, *Punctuated Equilibrium*). Benton u svom eseju daje teže razumljivu, ali nigdje osporenu tvrdnju kako je trenutna bioraznolikost veća nego ikada. U zaključku autor vidi obećavajuću budućnost u istraživanju povijesti života. U eseju »Adaptation« Joseph Travis i David N. Reznick na 25 stranica razmatraju problem adaptacije, tj. prilagodljivosti u teoriji evolucije: različite oblike adaptacije, kontroverze u ispitivanju adaptacije s nekim primjerima, problem značenja adaptacije jedinki. Uz ove probleme autori se dotiču pitanja podudarnosti struktura mikro i makroevolucije. Za Darwina je načelo prirodno odabira jedinstveni mehanizam

koji uzrokuje podjednako mikro i makroevoluciju, za mnoge, poput Eldredgeove i Gouldove teorije isprekidane ravnoteže, to nije prihvatljivo (teorija isprekidane ravnoteže trenutačno je najistaknutiji argument protiv prirodnog odabira kao jedinstvenog uzroka mikro i makroevolucije). Umjesto zaključka autori nude vidike u proučavanju adaptacije, istovremeno zadržavajući izvorni Darwinov doprinos u opisu mehanizma adaptacije. U petom eseju knjige, »Molecular Evolution« Francisco J. Ayala (inače bivši svećenik Katoličke crkve) na dvadesetak stranica piše o doprinosu molekularne biologije u rekonstrukciji neprekinutog slijeda života, od prvog života do danas živućih vrsta. Molekularna biologija tako je omogućila izgradnju univerzalnog drveta života koje obuhvaća sve poznate vrste (ovo 'vrsta' tek je pomoćni pojam izveden iz izvorne riječi *sort*, što se ne može prevesti s 'vrsta' u biološkom smislu riječi, ali se ne bi moglo ni sa 'sortom' ili 'klasom') unutar triju grana: Archeobacteria, Eubacteria (obje grane su prokariotske) i eukarioti. Korišten univerzalnog drveta života je u zadnjem univerzalnog zajedničkom pretku (LUCA – *Last Universal Common Ancestor*). Ayala navodi gotovo neograničene mogućnosti saznanja u rekonstrukciji evolucijske srodnosti iz evolucijskih informacija sadržanih u DNK živih organizama (Ayalin dijagram drveta života nastao je genima iz sporo evoluirajuće RNK ribosoma). Autor navodi nekoliko metoda u rekonstrukciji evolucijske prošlosti, zaključujući kako molekularna biologija dokazuje evoluciju na dva načina: prvo, prikazom jedinstva života na razini DNK i rada organizma na razini enzima i bjelančevina; drugo, rekonstrukcijom do sada nepoznate evolucijske prošlosti i srodnosti živih vrsta, sve do univerzalnog zajedničkog pretka. Brian Charlesworth i Deborah Charlesworth u radu »Evolution of the Genome« na dvadesetak stranica opisuju sastav i veličinu genoma, organizaciju genetskog materijala, kodirane i nekodirane sljedove genetskog materijala, rekombinacijske omjere i područne razlike unutar genoma i dr. Autori, također, navode evolucijske čimbenike koji upravljaju veličinom i organizacijom genoma: čimbenicima koji djeluju na broj gena u genomu, mutacijske omjere i brojnost gena, veličinu genoma s obzirom na količinu nekodirane DNK, transposabilne elemente (TE–geni su zanimljivi jer sebi ne nose nasljednu informaciju o izgradnji određenog fenotipa nekog organizma nego isključivo informaciju o vlastitoj replikaciji) i njihovo nakupljanje u populaciji te evolucijske učinke genetske rekombinacije i veličine populacije. U zaključku rada autori tvrde visoku kompleksnost evolucije genoma pa je

potrebno upozoriti na netočan suvremeni stav kako korist ili prednost može objasniti postanak svih obilježja genoma. Esej »The Pattern and Process of Speciation« autorskog dvojca Margaret B. Ptacek i Shalae J. Hankison u tridesetak stranica daje definiciju pojma specijacije (to je evolucijski proces postanka novih i odvojenih linija koja održavaju svoje neovisne putove). Problematičnost specijacije je u njezinoj složenoj strukturi sastavljenoj od serije procesa. Kako je specijacija proces odvajanja, odnosno postanka nove vrste, autori raspravljajući o naravi kategorije vrste daju nekoliko poznatijih određenja kategorije vrste i naravi izolacijskih barijera. U poglavlju o procesu specijacije Ptacek i Hankison nabrajaju razne evolucijske mehanizme (prirodni odabir, spolni odabir, genetski drift) usmjeravajući pažnju na ulogu prirodnog odabira u specijaciji, ali razmatrajući i druge mehanizme te različite oblike reproduktivnih barijera i tempa specijacije. Za Ptacek i Hankison, problem specijacije je nešto što tek treba objasniti, iako se napravio znatan napredak u tom području. U osmom po redu eseju, »Evolution and Development« Gregorya A. Wraya, na tridesetak stranica se proučava isprepletenost biologije razvitka (*developmental biology*) i evolucijske biologije. Isprepletenost ovih pojmova proizlazi iz njihove sraslosti u vrijeme tako da je povijest razvitka svakog pojedinog organizma, kako kaže autor, »ugrađena unutar, i zrcali, mnogu dublju evolucijsku prošlost«. Najpoznatija isprepletenost biologije razvitka i evolucijske biologije je ona unutar rekapitulacijske paradigme koja u svom najpoznatijem obliku tvrdi da razvitak embrija ponavlja evolucijsku prošlost, tj. da ontogenija rekapitulira filogeniju, kako je tvrdio Ernst Haeckel, najznačajniji zagovornik teorije. Wray opisuje razvoj rekapitulacijske ideje navodeći najznačajnije sudionike rasprave: Bonneta, Meckela, von Baera i Haeckela. Rekapitulacijska ideja je donekle osporena, a autor donosi brojne izvore osporavanja s razlozima. Napuštenu vezu embriologije i evolucijske biologije suvremena proučavanja oživljavaju, a dva područja se zajedničkim naporima potpomažu u razumijevanju svojih područja, piše autor u zaključnom poglavlju. U eseju »Social Behavior and Sociobiology« Daniel I. Rubenstein na petnaestak stranica razmatra uzroke oblikovanja skupnog života životinja, uzroke oblika i trajnost takvih skupina te uzroke postojanja različitih oblika suradnje. Autor prikazuje dvije početne teorije evolucije društvenog ponašanja životinja i njihovu sintezu. Prva teorija ponašanja je ona teoretičara društva: ova teorija pokušavajući odgovoriti zašto životinje pomažu jedna drugoj čak i žrtvujući vlastiti reproduktivni uspjeh, suočava se s problemom određenja reprodukcije

tivne jedinice. Ova teorija predlaže ideju odabira prema srodstvu (*kin selection*) tvrdeći da jedinice mogu širiti svoje gene neizravno putem potomaka bliskih srodnika. Druga teorija je ekološka. Ova teorija smatra da promjena reproduktivnog ponašanja ovisi o uvjetima okoliša. Sinteza ovih dviju teorija nalazi da su ženke pokretačka sila društvene evolucije jer njihove društvene veze zrcale najbolji odgovor na zahtjeve okoliša. U završnom poglavlju autor vidi očitim evolucijsko oblikovanje društvenosti u ljudske vrste. Henry M. McHenry u članku »Human Evolution« na dvadesetak stranica donosi razmišljanja o položaju čovjeka unutar bliskih srodnika, o nekim njegovim precima, njegovom nastanku i evoluciji njegovog mozga, uspravnog hoda i prehrane te o problemima koje tek treba riješiti. Autor nabroja različite metode utvrđivanja srodnosti čovjeka s morfološki bliskim skupinama (imunološka metoda DNK hibridizacije, molekularni sat i morfološka usporedba) te Hennigovu kladističku klasifikaciju oslonjenu na dijeljenje zajedničkih obilježja koje nemaju druge, srodne skupine. Glavni nedostatak molekularnog pristupa je u primjenjivosti na nalaze starosti do 70,000 godina, a morfološke usporedbe na pojavu i širenje ljudske vrste (modernog *Homo sapiensa*) u vrlo kratkom geološkom razdoblju od svega 100 000 godina. Fosilni nalazi ljudske vrste su vrlo ograničeni i nepotpuni, no ipak dosljedni, nalazi autor u zaključku rada. »Evolutionary Biology of Disease and Darwinian Medicine« članak je Michaela F. Antolina. Na trideset stranica autor opisuje Darwinov tip medicine kao evolucijski pristup problemima bolesti i javnog zdravstva, tražeći poveznicu između uspješnih i loših adaptacija kod čovjeka i mikroba koji uzrokuju bolesti. Naime, unatoč znanstveno-tehnološkim mehanizmima lijekova i zaštite hrane izbjegavanja napada mikroba, ljudi su jedno od sredstava za rast mikroba koji se uspješno adaptiraju na nove uvjete. Unatoč snažnim lijekovima potrebno je razlikovati brojne detalje zdravstvenog stanja mogućeg pacijenta prije donošenja odluke o vrsti i načinu terapijskog djelovanja. Ponekad liječenje može biti štetno pa se za pravu odluku mora poznavati prirodu i ekologiju patogena ili parazita, kao i etničku (vjerojatno i regionalnu ili rodnu) pripadnost pacijenta. Pišući o prognozama ovog tipa liječenja, autor navodi opreznost zbog u gotovo neograničenoj sposobnosti prilagodbe mikroba na okoliš, pa i na ljude. Korist mogućih genetskih promjena ljudske vrste radi smanjenja bolesti autor smatra podijeljenim. Brian Goodwin u eseju »Beyond the Darwinian Paradigm: Understanding Biological Forms« proučava nastanak različitih oblika (morfologija) živih

bića i razumijevanje odnosa između evolucijskih oblika i funkcija. Brian Goodwin pripada maloj skupini znanstvenika čije ideje o evoluciji uglavnom nisu prihvatljive znanstvenoj zajednici. Njegovo možda najznačajnije djelo *Form and Transformation* je nastalo u koautorstvu s Gerryem Websterom. Ta knjiga odlučno redefinira ulogu prirodnog odabira, pripisujući mu tek ulogu stabilizatora oblika, što je oprečno službenoj teoriji evolucije. U članku »Beyond the Darwinian Paradigm: Understanding Biological Forms« Goodwin se ipak priklanja glavnoj struji evolucijske misli danas, pišući »ovdje prikazano gledište ni u jednom smislu ne osporava važnost prirodnog odabira u evoluciji« (iako, u tekstu ima tvrdnji koje se mogu interpretirati kao proturječne citiranoj tvrdnji). Autor poriče ispravnost pretpostavke po kojoj bilo koji oblik može nastati kao rezultat slučajne varijacije gena. Za njega je generator morfologije morfogenetsko polje koje proizvodi oblike matematičkom pravilnošću, a obrasci morfologije i ponašanja organizama nastaju kao zasebni oblici koji ne pripadaju kontinuumu mogućnosti, nego diskretnom skupu mogućnosti. Članak »Philosophy of Evolutionary Thought« Kima Sterelnija ističe razvoj evolucijske biologije poslije 1859. (izlaska *Postanka vrsta*) kao jedan od najvećih intelektualnih dosegâ znanosti. Na petnaestak stranica teksta autor predstavlja teme kojima se bavi evolucijska biologija, otvorena pitanja unutar teorije evolucije, previranja u evolucijskoj biologiji, evoluciji znanosti o životu svijetu, poveznice između biologije i filozofije te pokušaje unifikacije svih znanstvenih poduhvata pod fiziku. Sterelny neizravno, no prepoznatljivo, navodi dijelom nepoznatu, a dijelom zanemarenu ideju po kojoj razvoj biologije u bitnome ovisi o razvoju novih pojmova, nego što joj doprinose novi empirijski nalazi (naravno, ne slažu se svi s time). Upravo je zato filozofija važna za biologiju i obratno: nemogućnost izvođenja pokusa ili predviđanja koja će odlučiti o sudbini različitih teorija filozofiji postavlja zadatak postavljanja takvih gledišta u žarište – što to one točno tvrde o prošlosti života. S druge strane, autor nabroja više razloga važnosti teorije evolucije za filozofiju. Ovo je i zaključak Sterelnijevog rada, filozofija evolucijske biologije smješta filozofiju u biologiju i obratno. Manfred D. Laubichler i Jane Maienschein na petnaestak stranica nude esej »Evolution and Society«, smatrajući da su evolucija i društvo povezani na brojne različite načine. Za autore su različita ljudska društva neizravni proizvod evolucije, teorija evolucije je nastala u jednom od tih društava – posebnoj društvenoj sredini povoljnoj za takav intelektualni poduhvat, a

vezu evolucije i društva obilježava i uporna rasprava oko postanka vrsta, pogotovo u SAD, između evolucionista i pristaša nekih oblika kreacionizma. Laubichler i Maienschein nude definicije evolucije i društva, u prvoj jasno razdvajajući opće značenje od onog biološkog, a u drugoj spajajući specifične definicije životinjskog i ljudskog društva u jednu, opću definiciju. Po njima, teorija evolucije objašnjava fenomen društvenosti, pa tako i kod čovjeka, no bez normativnih elemenata koji bi upućivali na to kakvo bi to društvo trebali biti. David N. Livingstone u radu »Evolution and Religion« na dvadeset stranica ispituje elemente odnosa teorije evolucije i velikih monoteističkih religija, kao i nekih kršćanskih denominacija. Livingstone članak započinje prikazom Darwinovog odnosa prema religiji, iznoseći argumente iz Darwinovih pisama prijateljima, po kojima je Darwin mogao biti sve: ateist, teist i agnostik! Ipak, Darwinov odnos prema religioznosti ne može se pojednostavniti na promjene njegovih stavova o vjeri, taj odnos je bio isprepleten s njegovim odnosom prema znanosti. Katolička crkva dugo nije imala jedinstveni stav o teoriji evolucije: ispočetka su se različite struje unutar Crkve suprotstavljale već i oko prihvatanja Lamarckove promjenjivosti vrsta, zatim je postojao sukob na pitanje samo ljudskog postanka, a nakon toga se tvrdio 'ontološki skok' (od plenarnog zasjedanja Pontifikalne akademije znanosti iz 1996.) kojim se čovjek odvojio od svojih neljudskih predaka moralom, svjesnošću, estetikom i dr., što nije otvoreno empirijskom istraživanju, te da bi se od 1998. počelo tvrditi kako evolucija predstavlja neprestano stvaranje (metodu Božjeg stvaranja). Protestantski odgovor na teoriju evolucije također je raznolik, od neprihvatanja darvinizma kao ateizma do prihvatanja evolucije u kojoj je Bog stvorio prve oblike sposobne za razvitak. Općenito govoreći, za protestante nije potrebno odbaciti doktrinarne tvrdnje vjere zbog prihvatanja evolucije. Židovska vjera je također podijeljena po pitanju teorije evolucije, ide od osporavanja tradicionalista do ranog prihvatanja teorije, u Islamu se, već od 1870. događa slično, iako je broj i utjecaj pristaša teorije evolucije manji. Autor zaključuje da od izlaska teorije evolucije putem prirodnog odabira postoji snažan utjecaj teorije na različite oblike društvenog života i

svjetonazora, pa tako i na različita religijska usmjerenja, kao što i različite religije imaju bogate i već unutar sebe različite odgovore. Posljednji esej je »American Antievolutionism: Retrospect and Prospect« Eugenia C. Scotta. Na trideset stranica teksta autor donosi povijest i predviđanje antievolucijskih ideja u SAD, prikaz ideje kreacionizma i neokreacionizma s njihovim dokazima protiv teorije evolucije, studije slučajeva iz različitih sredina SAD (Kansas i Roseville iz Kalifornije), ponešto o znanstvenoj argumentaciji, ali i pedagoškim i političkim raspravama vezanima uz pokušaje uvođenja kreacionističke ideje u školski sustav SAD-a. Unatoč svijesti o nesigurnosti predviđanja budućih događaja vezanih uz spor oko evolucijsko-kreacionističkog spora u SAD-u, autor smatra da taj spor u velikoj mjeri ovisi o političkoj klimi i sudskoj vlasti SAD-a (posebno na utjecajnim prizivnim sudovima postavljenima od strane predsjednika Geora Busha) ili je barem takva bila u trenutku predaje eseja »American Antievolutionism: Retrospect and Prospect«.

Prikazom sadržaja 16 eseja završava prikaz prvog dijela knjige *Evolution. The First Four Billion Years*. Drugi dio knjige na 533 stranice (403–935) donosi enciklopedijski pristup području teorije evolucije abecednim navođenjem objašnjenja brojnih važnih pojmova i opisa života, učenja i značajnih ideja te djela autora vezanih uz teoriju evolucije, bilo kao zagovaratelja ili protivnika teorije evolucije. Nemoguće je prikazati sva ta imena i pojmove, no napisan je zaista impresivan i dobro prikazan najznačajniji dio pojmova i imena teorije evolucije.

Knjiga *Evolution. The First Four Billion Years* informativna je knjiga koja donosi dvije razine spoznaje o teoriji evolucije, ovaj drugi, enciklopedijski dio je pomoćni informativni materijal nužan svakome tko se želi ozbiljnije baviti teorijom evolucije iz historiografske, biološke i filozofske perspektive, a prvi dio, sastavljen od znanstvenih radova iz područja vezanih uz teoriju evolucije, može poslužiti ozbiljnom i detaljnom proučavanju teorije evolucije iz različitih aspekata filozofije, biologije, sociologije i pedagogije.

Tonči Kokić